

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2020

Kabul ile Red Arasında Nüzul'ün Tekrarı Meselesi- II*

‘Abdürrezzāk Hüseyn Aħmed

Dr., Muħammed b. Suud el-İslami Üniversitesi Cibuti İslam Enstitüsü.

Çev. Enes Temel

Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı

enestemel@trakya.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-8172-5043>

Geliř Tarihi / Received: 20.07.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 08.12.2020

Özet

Bu çalışmanın birinci bölümünde teorik olarak mükerrer nüzul meselesi tartışılmıştı. Bu bağlamda tarihsel süreçte konuya yönelik bakış açıları zikredilerek cem' ve te'lif imkânı var ise önceleneceği; sayet yoksa da tercih kaidelerini dikkate alarak zıt rivayetlerin birinin diğerine tercih edileceği anlatılmıştı. Bununla birlikte klasik ulemadan bazılarının konuyu açıklığa kavuşturmadan ziyade

* Bu çalışma, daha önce Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, cilt: IV, sayı: 7, s. 313-334'de yayınlanan "Kabul ile Red Arasında Nüzul'ün Tekrarı Meselesi -I" başlıklı çalışmanın devamıdır. Metne sadık kalmak adına Türk Tefsir literatüründe "mükerrer nüzul" olarak meşhur olan konu, başlıkta "nüzulün tekrarı" olarak işlenmiştir. Çalışmanın aslı, İmâm Muħammed b. Suud el-Ulüm-ş-Şer'iyye Üniversitesi dergisinin 9. sayısında 2008 yılında yayınlanmıştır. Tercümemizde yer alan kısım ise 2012 yılında *el-Va'yü'l-İslâmî* dergisinin 33. Baskısında yer alan 45-88 sayfaları arasındaki kısımdır. Metin içinde yer alan bazı kapalı kısımlar bazen metin içinde köşeli parantez içindeki ilavelerle bazen de dipnotlardaki ilavelerle vuzuha kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bazı kaynakların ilk geçtiği yerde tam künyesinin verilmeyip kısa künye ile belirtilmiş olması makalenin yayımlanan ilk kısmında tam künyenin aktarılmış olmasındandır. Ayrıca makalenin ilk kısmına ait bibliyografya da bu kısımda yer almaktadır. Eserde yer alan dipnotlarda referans olarak verilen kaynaklar kontrol edildiğinde sayfa numaralarının uyuşmadığı tarafımızdan tespit edildiği için makalenin ilk bölümünün tercümesinde takip edilen metot burada da sürdürülmüş ve makale içinde sunulan alıntılar ile dipnotlarda verilen eserlerdeki yerleri karşılaştırılmıştır. Bu kontrol sonucunda çalışmanın birçok yerinde belirtilen kaynakların -yazarın seçtiği baskının aynı olması rağmen- ilgili sayfalarında yazarın işaret ettiği bilgiler bulunamamış fakat eserin farklı kısımlarında tarafımızdan bulunarak tashih edilmiş ve tercümede de bu hali yer almıştır. Yazarın belirttiği sayfa ile bizim bulduğumuz sayfa arasındaki fark, kimi zaman 100 sayfaya varabilmektedir. Yazarın kullandığı baskı ve yayınevine ait nüshaya ulaşamadığı takdirde aynı eserin farklı bir yayınevine ait baskısına müracaat edilmiştir. Çalışma içinde bu türden hataların olduğu *el-Va'yü'l-İslâmî* dergi editöryasına da iletilmiştir. Çalışmanın bir bölümünü okuyup katkıda bulunan değerli arkadaşım Arş. Gör. Mustafa Kemal Koca'ya şükranlarımı sunarım (Çev. notu).

gelecek nesillere havale ettiği ve bazı çağdaş müelliflerin de konuyu detaylı incelemenin zahmetinden kurtulmak için mükerrer nüzul tanımlamasını kullandıkları da görülmüştü. Çalışmanın bu kısmında ise müellif ilk bölümdeki teorik çerçeveyi bir anlamda mükerrer nüzul'e konu olan iki süre (Fâtiha ve İhlâs sûreleri) ile beş ayet grubu (Tevbe 10/113; Hüd 11/114; Nahl 14/126-128; İsrâ 15/85; Rüm 21/1-4)'nda uygulamalı olarak göstermeye çalışmaktadır. Ancak her iki bölümde de bir sorunun cevabı bulunmamaktadır: Cem' ve ta'lif metodu ile bu problem çözülebiliyorsa bugüne kadar gelen âlimler tarafından neden ertelendi? Çünkü çalışma içinde özellikle geçmiş zamanda yaşamış hadis âlimlerinin değerlendirmelerinden istifade edilmektedir. Bununla birlikte çalışmada kullanılan kaynak ve yöntemler açısından bir yenilik de bulunmamaktadır. Bununla birlikte çalışmada kullanılan kaynak ve yöntemler açısından bir yenilik de bulunmamakta fakat konunun derli toplu sunulduğu ilk müstakil çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, esbâb-ı nüzul, Mekkî-Medenî, mükerrer nüzul.

The Problem of Revelation's Repetition Between The Recognition And The Denial - II

The problem of revelation's repetitive (takrâr al-nozûl) was discussed in the first part of this study. In this context it was explained that if there is a possibility of cem' and ta'lif, they will be preferred but if there is no possibility of these rules, one of these opposite narratives will be preferred by paying attention to choice rules. In addition to these, a number of classical scholars rather than shedding light on the subject refer to next generations and it was seen also that some modern scholars prefer this definition -(takrâr al-nozûl)- to get rid of detailed examination's trouble. In this part of the study, the author -in a sense- working to show theoretical framework in the first section applies on two verses (surah) and five verses. However, there is no answer to a question in both parts: If this problem can be solved with the method Jam' and ta'lif, why has it been postponed by the scholars who have come so far? Because, in the study, the evaluations of the hadith scholars who lived in the pasta re especially benefited. However, there is no terms of the sources and methods used in the study, but it is the first independent study presented the subject in compact form.

Keywords: Exegesis, Quran, occasions of revelation, meccan-medinan, repeated revelation.

Atf / Cite as

Hüseyn Ahmed, 'Abdürrezzâk. "Kabul ile Red Arasında Nüzul'ün Tekrarı Meselesi- II". çev. Enes Temel. *Marife* 20/2 (2020), 933-960. <https://doi.org/10.33420/marife.771967>

1. Nüzulünün Tekrar Ettiği Söylenen Süreler

1.1. Fâtiha Sûresi

Araştıran bir kimse, Fâtiha sûresinin mükerrer nüzul ettiği görüşüne yönelen sebeplere dikkatlice baktığında bunun, Mekkî veya Medenî olduğunu belirlemedeki ihtilaf nedeniyle ortaya çıktığını görecektir. Öyleyse belki de en uygun olanı bu sürenin nüzulünün tekrarını münakaşa etmeden önce Fâtiha sûresinin Mekkîliği veya Medenîliği hakkında âlimlerin görüşlerini incelememiz olacaktır.

Fâtiha sûresinin Mekkîliği veya Medenîliği hakkında âlimlerin görüşlerini inceleyen kimse dört [farklı] görüşe ulaşacaktır:¹

1. Mekkî olduğu görüşüdür ki Cumhuriyet'in görüşüdür.
2. Medenî olduğu görüşüdür ki; Ebû Hureyre, 'Abdu'l-lâh b. 'Ubeyd b. 'Umeyr, Sevâde b. Ziyâd, 'Atâ b. Yesâr ve Mücâhid'den nakledilmiştir.
3. Bir defa Mekke'de bir defa da Medine'de olmak üzere nüzulü tekrar eden

¹ Abdürrezzak Hüseyn Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru İbn 'Affân, 1999), 447-457.

bir sure olduğudur. Bu görüşü Şa'lebî, Beğavî, Zemaşşerî, Râzî, Seḫâvî, Zerkeşî, Suyûtî sahibine nisbet etmeksizin aktarmaktadırlar.

4. Sürenin ilk yarısı Mekke'de nâzil oldu, son yarısı ise Medîne'de nâzil oldu. Bu görüşü Ebü'l-Leys es-Semerḳandî tefsirinde aktarmaktadır.

Bu görüşlerin delillerini ve tahlillerini burada serdedecek değilim. Bu konu hakkında müstakil özel çalışmalar mevcuttur lakin çalışmamızın konusu olması münasebetiyle biz burada Fâtiḫa'nın nüzulünün tekerrür ettiği görüşü ile ilgileneceğiz.

1.1 1. Fâtiḫa'nın Nüzulünün Tekerrür Ettiği ile İlgili Görüşün Değerlendirmesi

Fâtiḫa'nın nüzulünün tekerrürü görüşü ile ilgili bazı mülahazalar şöyle ortaya konulabilir:

1. Hz. Peygamber (s.a.s) Ḥicr sûresindeki *وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ* "Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Ḳur'an'ı verdik"² ayetinde yer alan es-seb'u'l-mesânî (tekrarlanan yedi)'yi Fâtiḫa sûresi³ ile tefsir etmiştir. Ḥicr suresinin Mekki olduğunda icmâ' bulunmaktadır. Tefsîr'de yerleşik kaidelerdendir ki

إذا ثبت الحديث وكان نصاً في تفسير الآية فلا يصار إلى غيره

"Bir ayetin tefsirinde hadis sabit olup da, [konu hakkında delaleti kat'î] ise başkasına gidilmez"⁴

İbnü'l-'Arabî'nin bu bağlamda son derece nefis bir sözü bulunmaktadır : "Hz. Peygamber (s.a.s) işkâl perdesini kaldırıp beyânın parlıklarını izah etmiştir. Şaḫîḫ'te her fırka nezdinde şaḫîḫ olan görüşe göre –ki bu her tarikten de şaḫîḫ olarak gelmiştir- (Fâtiḫa), ümmü'l-Kitâb ve yüce Ḳur'an'dır... Hz. Peygamber (s.a.s)'in tefsirinden sonra da tefsir yoktur. İtiraz edip başka bir yola yönelen [de] ancak inkârcıdır."⁵

2. Daha önce geçtiği üzere açık ve kesin deliller ile cumhur, Fâtiḫa'nın Mekkilîğini tercih ettiği sürece nüzulünün tekerrür ettiğini söylemeye gerek yoktur. İbn 'Âşûr, bu bağlamda, "Nüzulünün Medîne'de tekrar ettiğine manada ifade edilirse edilsin Mekki olduğu konusunda ittifak edilmiştir." demektedir.⁶ Tâhir el-Cezâirî de "Bunların bazısındaki ihtilaf dikkate almaya değmez. [Bu durum] Fâtiḫa

² el-Ḥicr 15/87.

³ Buḫârî'nin *Şaḫîḫ*'inde 4704 numaralı [olarak] Ebü Ḥureyre (r.a)'den; Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde 4474 numaralı [olarak] Ebü Sa'îd b. el-Mu'allâ'dan ve 2875 numaralı [olarak da] Übeyy b. Ka'b'dan [Hz.] Peygamber (s.a.s)'e isnad edilerek gelmiştir. Bk. Buḫârî, "Tefsîr", 1, 3; Tirmizî, "Tefsîr", 1.

⁴ Bk. Hüseyin b. 'Alî Ḥarbî, *Ḳavâidü't-terciḫ 'inde'l-müfessirin: Dirâse nazariyye taḫbikiyye* (Riyâd: Dârü'l-Kâşım, 2008/1429), 1/191.

⁵ Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-'Arabî, *Aḫkâmü'l-Ḳur'ân* (Beyrüt: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/113. Bununla ilgili hoş ifadeler için bk Ebü 'Umer Cemalü'd-din Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed Kurtûbî İbn 'Abdilber, *et-Temhîd fi'l-muvaḫḫa'a mine'l-me'ânî ve'l-esânid* (b.y.: y.y., 1967), 20/221; Cemaleddin Muhammed b Muhammed Saîd Cemaleddin Kasımî, *Tefsîrü'l-Kasımî = Mehasinü't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978), 10/3768; Muhammedü'l-Emin Şenḳitî, *Eḍvâü'l-beyân fi lqâhi'l-Ḳur'ânî bi'l-Ḳur'ân* (Mekke: Dâru 'âlemi'l-fevâid, ts.), 3/235.

⁶ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 1/135.

hakkındaki ihtilaf gibidir ki Mekki olduğu sabittir ve cumhur'un görüşü bu yöndedir".⁷

3. Fâtiha'nın tekrar ettiğini savunanların dayandığı delillerden biri de iki defa nüzul etmesinden dolayı mesâni olarak isimlendirilmesidir. Râzi, Fâtiha'nın isimlerini saydığı yerde "Sekizinci: mesâni olarak isimlendirildi çünkü iki defa indirildi" demektedir.⁸ Fîrüzâbâdi ise "bir defa Medîne'de, bir defa da Mekke'de nâzil olmuştur". Bu sebeple ona es-seb'u'l-mesâni denilmiştir. Çünkü o, iki defa nâzil olmuştur.⁹ Araştırıp dikkatlice düşündüğümüzde bu gerekçelendirmenin zayıf olduğunu görmekteyiz. Çünkü buradaki tesniye/ikileme ifadesi Allah Teâlâ'nın كِتَابًا

...tekrar tekrar okunan bir kitap olarak...¹⁰ ayetindeki mesâni ile murad olunan manada olduğu gibi buradaki tesniye'den de tekrar anlamı kastedilmiştir. Bu da kıssaların ve maksatların tekrarı demektir.¹¹ İbn 'Âşûr bu delillendirmenin zayıflığını beyan noktasında demiştir ki: "mesâni olarak isimlendirildi, çünkü nüzulü iki defa oldu. Bir defa Mekke'de, bir defa da Medîne'de nâzil oldu. Bu gerçekten uzak bir görüştür denilmiştir".¹²

Bu görüşün özeti şudur: Fâtiha'nın nüzulünün tekrarını savunanların ikna edici bir delilleri yoktur. Öyleyse aslen olduğu üzere Mekki olarak kalmalıdır. Nitekim Âlûsi de "Aslolan Medîne'de nüzulünün kabul edilmemesidir. İsbatını savunanların da kanıtlamaları gerekir"¹³ demiştir.

1.2. İhlâs Süresi

İhlâs süresinin tekrar ettiği görüşünü İbn Teymiyye ve Zerkeşi savunmaktadır. İbn Teymiyye şöyle demektedir: "Kul hüvellâhü ehad suresi çoğunluğa göre Mekki'dir. Esbâb-ı nüzulü konusunda Mekke'deki müşrikler ile Medîne'deki ehl-i kitaptan Yahüdi kafirlerinin soruları zikredilmiştir. Bu bir çelişki doğurmaz, çünkü Allah onu önce Mekke'de indirmiş; sonra da benzer bir istek hasıl olunca bir kez daha indirmiştir. Ulemeden bir kısmı bunu zikretmiş ve "bir ayet veya bir süre iki defa veya daha fazla nâzil olabilir" demişlerdir.¹⁴ Zerkeşi, "mâ nezele mükerreran" başlığı altında demiştir ki: "Kul hüvellâhü ehad hakkında rivayet edilen de aynı şekildedir. Nitekim o da Mekke'de müşriklere; Medîne'de de ehl-i kitab'a cevaptır".¹⁵ Bu iki imamın sözünden anlaşılan o'dur ki mükerrer nüzul söyleminin kaynağı sürenin nüzul sebebi hakkındaki iki rivayetin tearuz etmesidir. Meselenin daha açık hale gelmesi içinbu iki rivayeti lafızları ile birlikte zikredip, sonrasında bu görüşün müzakeresini yapacağız.

⁷ Tâhir el-Cezâiri, *Tibyân li-ba'di'l-mebâhisi'l-müteallikati bi'l-Kur'an*, 57.

⁸ Râzi, *Tefsîr*, 1/182.

⁹ Fîrüzâbâdi, *Beşâiru zevi't-Temyîz*, 1/128.

¹⁰ ez-Zümer 39/23.

¹¹ Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Maḥmûd b. Abdillâh b. Maḥmûd Âlûsi, *Ruḥü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesâni* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'arabî), 14/78-79'ten bazı tasarruflarla.

¹² İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve'tenvîr*, 1/135.

¹³ Âlûsi, *Ruḥü'l-me'ânî*, 1/34.

¹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, 17/191.

¹⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/30.

Birinci rivayet: Tirmizî'nin es-Sünen'inde Übeyy ibn Ka'b'dan rivayet edildiğine göre müşrikler, Allah Rasulü'ne (s.a.s) "bize Rabbinin nesebini zikret" dediler. Allah Teala da Kûl hüvellâhü ehad'i sonuna kadar indirdi.¹⁶

İkinci rivayet : İbn 'Abbâs (r.a)'dan rivayet edildiğine göre Yahûdiler Peygamberimiz (s.a.s)'e geldiler ve "Ey Muhammed (s.a.s), bize seni gönderen Rabbinin vasfet" dediler. Allah Teala da İhlâs sûresini indirdi.¹⁷

Böylelikle iki rivayet arasında te'âruz ortaya çıktı. Fakat nâzil olanın tekrarı ile cem' mi edeceğiz yoksa çeşitli tevcihler ve başka çıkış noktaları mı arayacağız? Bu da gelecek münakaşada bahsedeceğimiz şeydir.

1.2.1. Müzakere:

İhlâs suresinin nüzulünün tekrarı görüşünü muhtelif yönlerden müzakere edilmesi mümkündür;

İlk olarak; Übeyy b. Ka'b rivayetinin gereği, sürenin Mekkî olmasıdır ki şaḥîḥ bir rivayettir. İbn 'Abbâs rivayetine gelince onun da gereği Medenî olmasıdır ki bu da zayıf bir rivayettir. Nüzulün tekrarı görüşünün dairesini daraltabilmek için "burada tercih mümkündür" deriz. Bu da şaḥîḥ rivayete itimad ile zayıf rivayetin düşürülmesi şeklinde olur. Böylece bu sürede mükerrer nüzul söylemi bulunmuş olur.

İnsana garip gelen burada Suyûtî'nin, zayıf rivayeti seçip onu tercih etmesidir. Çünkü el-İtkân'da, şöyle demektedir: "sebeb-i nüzulünde te'âruz bulunan iki hadis rivayeti bulunduğundan dolayı iki görüş bulunmaktadır. Bazıları da bu iki rivayetin arasını nüzulün tekrarı ile cem etmiştir. Sonra esbabü'n-nüzul'de açıkladığım gibi Medeni olduğu görüşünü tercih etmenin gerekliliğini farkettim".¹⁸

İkinci olarak; bu sürede mükerrer nüzul görüşünü savunan İbn Teymiyye ile Medenî olduğu görüşünü tercih eden Suyûtî, esbâb-ı nüzul rivayetlerindeki te'âruzun giderilmesi hakkında temellendirdikleri kural ve kaideler ile delillendirdikleri ortaya çıktı. Bunlardan bir tanesi de şaḥîḥ rivayetler karşısında da'if esbâb-ı nüzul rivayetlerinin reddedilmesidir.

İbn Teymiyye'nin burada "Âl-i İmran sûresinin baş tarafı, ٱ'deki mu'cem harfleri hakkında Yahûdilerin sorusu sebebiyle nâzil oldu" diyen kimselere karşı çıkarken konuyla ilgili olarak şöyle demiştir "bu batıl bir nakildir". "İlk olarak

¹⁶ Tirmizî, "Tefsîr", 93; Ṭaberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 24/727; İbn Huzeyme, *Tevhîd*, 1/95; Beyhaķî, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, 2/39; Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzul*, 471; Ḥakîm, *Müstedrek*, 2/634-635. Bunların hepsi Ebü Ca'fer er-Râzî > Rabi İbn Enes > Ebü'l-Âliye tariki iledir. İbn Huzeyme ve Ḥakîm şaḥîḥ olduklarını ifade etmiş, Zehebî de buna muvâfakat etmiştir.

¹⁷ İbn Adî, *Tahrîrû Takribü't-Tehzîb*, 5/436; Beyhaķî, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, 1/38-39. İsnadlarında 'Abdullah ibn Hazzâz bulunmaktadır. İbn Hacer, *Takrib*'te ondan zayıf olarak bahseder. Bk. Beşşar Avvad Ma'ruf, *Tahrîrû Takribü't-Tehzîb li'l-Hafız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani* (Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1997), 2/251. Ṭaberî de Kâtâde'den rivayet etmiştir. Ṭaberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 24/729.

¹⁸ Ebü'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muştafâ Dîb el-Bügâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1987), 1/42; Suyûtî'nin burada işaret ettiği esbab-ı nüzul kitabı, *Lübâbü'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzul* isimli eseridir. Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzul* (Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sikâfiyye, 2002), 313.

'Çünkü o Kelbi rivayetidir'; ikinci olarak da "Onlar, bunu Peygamberimiz (s.a.s)'in Medîne'ye ilk gelişinde söylemişlerdir" denilmiştir. Âl-i İmrân sûresinin evveli de yaygın görüşe göre Necrân heyetinin gelişinden sonra nâzil olmuştur"¹⁹ Minhâcû's-Sünne'de İbn Teymiyye, عَلَى الْإِنْسَانِ هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ süresinin Hz. 'Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (r.a.) hakkında nâzil olduğunu iddia eden Râfizi'ye karşı çıktığı sırada şöyle demiştir: "عَلَى الْإِنْسَانِ هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ süresinin âlimlerin ittifakıyla Mekkî'dir. Hz. 'Ali (r.a) Hz. Fatıma (r.anhâ) ile Hicretten sonra Medîne'de evlendi ancak Bedir gazvesinden sonra zıfâ'a girdiler..." onlar hakkında nâzil oldu" diyen kimsenin sözü de Kur'an'ın nüzülü ile bu sâdât-ı ahvâr'ın durumlarını bilen kimseler için apaçık bir yalandır."²⁰

Suyûtî'ye gelince, mezkûr kaideyi temellendirme babında şöyle söylemiştir: "biri bir sebep, diğeri de bir başka sebep zikreder de, ikisinden birinin isnadı şahîh, diğeri şahîh değilse şahîh olana itimat edilir."²¹

Şayet burada bu iki âlimin sözlerini derinlemesine inceleyecek olsak uzatmış oluruz, anlattıklarımız yeterli olacaktır.

Üçüncü olarak; şayet tartışma gereği bir an da olsa Yahüdilerin soru hadîsesi sebebiyle sürenin nüzul ettiği delalet eden rivayeti sahih olduğunu farzetsek bile bu, sürenin Medenî olduğuna kesin olarak hükmetmemiz gerektiği anlamına gelmez. Çünkü onlardan bahsetme konusunda Mekkî ayetler de payına düşeni almıştır. Bunun Medeni ayetlerin mümeyyiz vasıflarından sayılması da ağılebiyyet tarikiyledir. Bu konuda muasır yazar Muhammed Gazali (r.a)'nin söyledikleri ne güzeldir: "burada ehl-i kitap'tan bahseden birçok ayet vardır ki raviler gelip onları Medeni saydılar. Sanki Mekke'de ehl-i kitap'tan bahsetmenin hiç yeri yokmuş gibi. Gerçek şu ki bu rivayetlerin ilmi ve tarihi incelemeye ihtiyacı bulunmaktadır. Bu şekilde yayılmaları da akıl ve nakil yönünden zayıf olmakla birlikte nesh söyleminin yayılmasına benzemektedir. Tuhaftır ki bu mushafın dâru'l-kütübü'l-mişriyye'de gerçekleşen son baskısına nezaret eden hafızlardan müteşekkil bir grup bu zayıf rivayetleri tespit etmişlerdir."²²

Dördüncü olarak; selef âlimlerinden "nüzul" lafzını kullananlar çoktur ve bununla, daha önce inzal olmuş ayet veya sürenin hükmüne onun da dâhil olduğunu kastederler. Yoksa zikredilen son kıssanın, ayetin veya sürenin nüzul sebebi olduğu kastolunmaz; bu gibi durumlarda nüzul tekerrür etti denilmez.

Bu mevzuda 'Allâme el-Kâsimî, Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye'nin bu süre konusundaki görüşünü eleştirme sadedinde şöyle demiştir: "bu tefsirin gerek mukaddimesinde gerek başka yerlerinde sebep-i nüzul'ün ne manaya geldiği konusunda detaylı açıklama, bu tarz çelişkileri giderecek şekilde geçmişti. Oralara müracaat ediniz" demektedir.²³

¹⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, 17/398-399.

²⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünneti'n-nebeviyye*, 4/20. İbn Teymiyye'nin bu kaideye binaen yapmış olduğu başka tercihler için bk. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, 17/191.

²¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/102.

²² Muhammed el-Gazzâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an* (b. y.: Nehdatü Mısr, 2005), 214.

²³ Kâsimî, *Tefsîrû'l-Kâsimî*, 9/3282; İşaret edilen mukaddime için Bk. a. mlf., *Tefsîrû'l-Kâsimî*, 1/22 vd.

İbn 'Âşûr, "şaḥîḥ olan sûrenin Mekki olduğudur. Çünkü tevhidin özünü kendinde toplamıştır ve bu da çoğunlukla Qur'an-ı Kerim'den Mekke'de nüzul olanlarda vuku bulmaktadır. Belki de 'bu sûre 'Âmir b. Tufeyl ve Erbed [b. Kays] sordugunda veya Yahudi âlimleri sordugunda nâzil oldu' diyen kimsenin açıklaması da şu olabilir: Peygamberimiz (s.a.s) onlara bu sûreyi okudu. Ensar'dan olan ravi de o ayetlerin, o anda nâzil olduğunu zannetti veya raviler bu ifadeleri tam olarak zaptetmediler" demiştir.²⁴ 'Allâme ed-Dihlevî'nin *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-Tefsîr* isimli kitabındaki birçok yerde bu konu hakkında gayet güzel açıklamalar mevcuttur.²⁵

Bu görüşün özeti; İhlâs sûresinin nüzulünün tekrarı iddiası, surenin ehl-i kitab'a olan cevabının sadece Medîne'de olduğu şeklindeki bir vehme dayanmaktadır. –Allah'a hamdolsun- bu vehim giderildi. Nitekim ilim ehli nezdinde yerleşmiş tercih kaideleri ile amel ederek şaḥîḥ rivayete itimat edip da'if rivayeti terk ettik. Öyleyse mükerrer nüzul görüşünün ne bir tevili ne de bir imkânı mevcut değildir.

2. Nüzulünün Tekrar Ettiği Söylenen Ayetler

2.1. Tevbe 113

مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ
الْجَحِيمِ

(Kâfir olarak ölüp) cehennem ehli oldukları onlara açıkça belli olduktan sonra, ak-raba dahi olsalar, (Allah'a) ortak koşanlar için af dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara.²⁶

Bu ayetin nüzulünün tekerrürü söylemindeki şüphenin sebebi es-Saḥîḥ'de yer alan Peygamberimiz (s.a.s)'in amcası Ebû Tâlib'in bağışlanmasını dilemesi hakkında varid olan rivayettir. Malumdur ki Tevbe suresindeki bu ayet Medîne'de nâzil olan son sûrelerden iken onun vefatı hicretten öncedir.

Zerkeşî, "bu ayet ittifakla her şeyin sonunda nâzil olmuştur, Ebû Tâlib'in vefatı ise Mekke'deydi. Bir sefer daha inmesi mümkündür; son olarak da Berâe sure-sinde yer aldı."²⁷

İbn Hacer, Buḥârî'nin es-Şaḥîḥ'indeki rivayetine ta'lik olarak demiştir ki: "bunda bir müphemlik bulunmaktadır, çünkü Ebû Tâlib'in vefatı ittifakla hicretten önce Mekke'deydi. Peygamberimiz (s.a.s)'in umre yaptığı sırada annesinin kabrine geldiği sabittir. Rabbinden onun bağışlanması için af dilemiş ve bu ayet nazil olmuştur. Aslolan nüzulün tekerrür etmemesidir."²⁸ Suyûtî, bu ayet hakkında varid olan sebepleri naklettikten sonra şöyle demektedir: "bu hadislerin arasını nüzulün

²⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/611.

²⁵ Bk. Ahmed b. Abdîrrahîm (Şâh Veliyyullâh) Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* (Dımaşk: Maḥbaatü'l-ğavsânî, 2008/1439), 69-71, 128-129.

²⁶ et-Tevbe 9/113.

²⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/31.

²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/508.

te'addüdü ile cem' ediyoruz."²⁹

Bu ayetin nüzul sebebi hakkında başka rivayetler de bulunmaktadır fakat şüpheyeye mahal yoktur. Çünkü sebeplerin teaddüdü'ne hamledilmesi mümkündür, buna engel yoktur. Belki de en güzeli; nüzulün tekerrürü söyleminden çıkış için ilim ehlinin yorumlarını zikretmeden önce bu rivayetlerin lafızlarını, aralarındaki te'aruz alanını açıklamak için zikretmemizdir. Rivayetleri gözden geçirelim:

Birinci rivayet: Buḥārī'nin es-Şaḥīḥ'inde, babası vesilesiyle Sa'īd b. el-Müseyyib senediyle gelen bir rivayette denilmektedir ki: "Ebū Ṭālib'in vefatı geldiğinde Peygamberimiz (s.a.s) yanına girdi ve orada Ebū Cehil ile 'Abdullāh b. Ebī Ümeyye'yi buldu. Peygamberimiz (s.a.s) şöyle buyurdu: 'Ey Amca Allah'tan başka ilah yoktur de ki Allah katında senin için şefaati olabileyim'. Ebū Cehil ve 'Abdullāh b. Ebī Ümeyye dedi ki: 'Ey Ebū Ṭālib, 'Abdülmuṭṭalib'in dininden yüz mü çeviriyorsun?' Peygamberimiz (s.a.s) buyurdu ki: 'Allah tarafından alikonuluncaya kadar senin için af talep edeceğim' ve hemen '(Kâfir olarak ölüp) cehennem ehli oldukları onlara açıkça belli olduktan sonra, akraba dahi olsalar, (Allah'a) ortak koşanlar için af dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara'³⁰ ayeti nâzil oldu."³¹

İkinci rivayet: Aḥmed b. Ḥanbel'in el-Müsned'inde [sırasıyla] Süfyân es-Sevrî, Ebū İshâk, Ebū Ḥalîl, Hz. 'Ali (r.a) tarihiyle gelen bir rivayette Hz. 'Ali (r.a) şöyle demiştir: "Bir adamı ana-babası müşrik oldukları halde onların bağışlanmaları için af dilerken duydum ve 'müşrik oldukları halde ana-baban için af mı diliyorsun?' dedim. O da 'Hz. İbrahim (a.s) da müşrik olduğu halde babası için af dilemedi mi?' dedi. Bunu Peygamberimiz (s.a.s)'e arzettim. Allah tarafından alikonuluncaya kadar senin için af talep edeceğim' ve '(Kâfir olarak ölüp) cehennem ehli oldukları onlara açıkça belli olduktan sonra, akraba dahi olsalar, (Allah'a) ortak koşanlar için af dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara'³² [ayeti nazil oldu]".³³

Üçüncü rivayet: İbn Mes'ūd (r.a)'dan rivayet edildi ki: "Allah Rasülü (s.a.s) kabirlere bakmaya çıktı, biz de O'nunla (s.a.s) birlikte çıktık. Bize emretti, biz de oturduk. Kabirlerin bir tanesinin yanında duruncaya dek boydan boya geçti. Uzun süre [fısıldayarak] bir şeyler söyledi. Sonra Allah Rasülü (s.a.s)'nün ağlama [sesi] yükseldi. O'nun ağlamasına biz de ağladık. Sonra bize döndü ve O (s.a.s)'nu 'Umer b. Ḥattāb karşıladı ve dedi ki: Ey Allah'ın Rasülü, seni ağlatan nedir? Bizi de ağlattı ve korkuttu. Bize doğru oturdu ve buyurdu ki: Ağlamam mı sizi korkuttu? Biz de dedik ki: Evet Ey Allah'ın Rasülü. Allah Rasülü buyurdu ki: başında sessizce fısıldadığımı gördüğünüz kabir, annem Āmine b. Vehb'in kabridir. Rabbimden onu ziyaret etmek için izin talep ettim, O (c.c) de bana izin verdi. O'nun hakkında af dilemek

²⁹ Suyūti, *el-İtkān*, 1/106-107.

³⁰ et-Tevbe 9/113.

³¹ Buḥārī, "Tefsīr", 16.

³² et-Tevbe 9/113.

³³ Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsned*, 2/64. Bu ḥadīş Tirmizî, "Tefsīr", 10; Nesāî, "Cenāiz", 102; Elbānî'nin *Şaḥīḥu Süneni't-Tirmizî [isimli eseri]* no: 3101'de ḥaşen olarak geçmektedir. Bk. Muḥammed Nāşirüddīn Elbānî, *Şaḥīḥu Süneni't-Tirmizî* (Riyâd: Mektebetü'l-meârif, 2000/1420), 3/250.

için izin talep ettim ancak izin verilmedi ve bana “(Kâfir olarak ölüp) cehennem ehli oldukları onlara açıkça belli olduktan sonra, akraba dahi olsalar, (Allah'a) ortak koşanlar için af dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara. İbrahim'in babası için af dilemesi, sadece ona verdiği sözden dolayı idi. Ne var ki, onun Allah'ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz ki İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi.” ayeti nâzil oldu. Beni bir evladın babası hakkında duyduğu hassasiyet kapladı, beni ağlatan budur.”³⁴

2.1.1. Bu Ayetin Nüzulü'nün Tekerrür Ettiği Görüşünün Reddedilmesine Yönelik Âlimlerin Tahric ve Yorumları

Bu ayet hakkındaki problemleri çözüp yorumladığımı gördüklerimden en güçlüsü –bilebildiğim kadarıyla- İbn Hacer'dir. Çünkü o, ayetin Ebü Tâlib'in vefatının hemen akabinde nâzil olmadığı görüşündedir. Ayetin nüzulü bundan uzun bir zaman sonradır. Bu bağlamda o şöyle demektedir: “Ayetin nüzulü hakkında tercih, Ebü Tâlib kıssasından bayağı bir müddet sonra olduğu ve *أَنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ* ayetinin de bu kıssa hakkında nâzil olmuştur.”³⁵

İbn Hacer yine: “bu ikinci ayetin nüzulüne gelince -yani *أَنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ* -Ebü Tâlib kıssası hakkında olduğu açıktır. [Ebü Tâlib kıssasının] öncesinde nâzil olmasına gelince, bu konuda düşünmek gerekir. İstiğfar ile ilgili olan ayetin Ebü Tâlib'den sonra nâzil olduğunun murad edildiği ortaya çıkar. Bu ayet Ebü Tâlib ve diğerleri hakkında umumdur.”³⁶ İbn Hacer devamla: “ayetin sebebi önce gelse (tekkaddüm) bile, nüzulünün geri kalması (teahhur) muhtemeldir. [Bu durumda] ayetin nüzulü için iki sebep bulunur: önce gelen Ebü Tâlib'in durumudur; nüzulü sonra gerçekleşmiştir ki Hz. Âmine [validemiz]'in durumudur.”³⁷ demektedir.

İbn Hacer'in bu yorumu tercih etmesinde bir takım delilleri bulunmaktadır ki aşağıda özetleyeceğiz:

³⁴ Hakîm, *Müstedrek*, 2/399. Hakîm şahih kabul etmiştir. Bunda *tesâhül* bulunmaktadır. Çünkü isnadında bulunan İbn Cüreyc *عن* lafzı ile rivayet etmiştir. Isnadında bulunan Eyyüb b. Hânî'yi ise Zehebî, *Müstedrek'e* yaptığı *Telhis*'inde zayıf kabul etmiştir. Bk. Ebü Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed Hakim en-Nisaburi, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (Haydarabad: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1915), 2/336. Hadisin Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde 12049 numarada İbn 'Abbâs'tan gelen bir *şâhid*'i bulunmaktadır. bk. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Aḥmed b. Eyyüb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Ḥamdi Abdülmecid Selefi (Beyrüt: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-arabi, 1984/1404), 11/ 374. Ancak İbn Kesîr Tefsirinde zayıf kabul etmiştir. Bk. Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. 'Umer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muştafâ es-Seyyid Muḥammed vd. (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 2000/1421), 7/296-297. (Müellif)

'**An'ane**: 1. Hadisin kesin olarak bizzat hocadan işitildiğini beyan etmeksizin 'an' edâ sigasıyla rivayet edilmesi, hadîşi bu şekilde rivayet etmek. 2. Kesin olarak bizzat hocadan işitildiğine delalet etmeyen lafızla (mesela 'an') hadîşi rivayet etmek.

Şâhid: Herhangi bir hadîşe benzer muhtevada, senedler belli bir yerde birleşmek üzere, başka bir yoldan (tarikdan) rivayet edilen yahut muhtevaları tamamen aynı veya benzer de olsa, başka bir sahabîden nakledilen hadîs.

Tesâhül: Hadis ilminin *Cerh* ve *Ta'dil*, *Tahric* gibi çeşitli konularında gevşeklik gösterme, işi sıkı tutmama. Bu kavramlar hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş yay. 1987), 35, 143, 154. (Çev. notu)

³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 8/339.

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 7/195.

³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 8/508.

Bu ayetin nüzulünün Ebû Ṭâlib kıssasından başka bir şey hakkında nâzil olduğuna delalet eden çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu konuda İbn Hacer, “bu tariklerin bir kısmı diğer kısmını desteklemektedir. Bu da ayetin nüzulünün Ebû Ṭâlib’in vefatından sonra olduğuna delalet etmektedir.³⁸[Peygamberimiz] (s.a.s)’in münafıklar için olan af talebi *إِسْتَعْفَرَ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَعْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَعْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ* ayeti nâzil oluncaya kadardır. İbn Hacer buna ilave olarak “Berâe’nin tefsirinde geçen, O’nun (s.a.s) nehyoluncaya dek münafıklar için af talebi nüzulün tehirini teyit eder. Çünkü bu nüzulün tehirini gerektirir”³⁹ demektedir. Bu konuda İbn Hacer’in görüşünün özeti, sadece sebepler te’addüd etmiştir. Bunun açıklaması da şu açıklamasıyla gelmektedir:” Aḥmed [b. Ḥanbel]’in tahrîci sebebin teaddüdünü teyit eder.” Ardından söz konusu rivayeti zikretmektedir.⁴⁰ Bu rivayetlerin problemli olduklarına katılıp nüzulün tekrarı söylemini reddeden âlimlerden Ṭahâvî⁴¹, Vâhidî⁴², Râzî⁴³, Âlûsî⁴⁴, Kâsîmî⁴⁵ ve muasırlardan Muḥammed Zafzâf’ın⁴⁶ görüşleri neredeyse İbn Hacer’in yazdıklarının dışına çıkmaz.

Bu ayette dikkatleri çeken [bir husus da] Mennâ’ü’l-Kaṭṭân⁴⁷ ve Muḥammed eş-Şâyî’in⁴⁸ nüzulün tekrarı görüşündeki problemin ana odağının bu rivayetten kaynaklanmasına rağmen Şahîḥayn rivayetini tercih etmeleridir. Görüşlerinden gerekli hususları aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

1. Bu ayet Mekkîdir ve Medenî bir srede yer almaktadır. Bu, konu hakkında şahîḥ ve sarîh bir delile muhtaç olan bir konudur. Muḥammed Reşîd Rıdâ (r.a): “Asl’ın hilafına Mekkî sürede Medenî ayetlerin bulunması ya da Medenî sürelerde Mekkî ayetlerin bulunması durumunda tercih edilen, senedi şahîḥ, metni sarîh, ihtimal ve muarazadan salim bir rivayet sabit olması durumu haricinde tercih edilen nüzulün tekrarı söyleminin olmamasıdır.”⁴⁹

2. Sebepsiz yere sabit bir rivayetin terkedilmesidir ki bu rivayet Aḥmed [b. Ḥanbel]’in el-Müsned’inde tahrîc edilen ‘Ali b. Ebî Ṭâlib rivayetidir. Tirmîzî, Elbânî ḥâsen; Aḥmed Şâkir ise şahîḥ kabul etmiştir. İbn Mes’ûd rivayetinin, Muḥammed eş-Şâyî’in İbn Aķîle el-Mekkî’den naklederek⁵⁰ belirttiğine göre birçok illet bulunmaktadır. Fakat bu rivayetle ilgili ne diyeceğiz? Şeyḥân’ın ihmal edip cevap vermediği bir durum mudur!

Bu ayetteki görüşün en güzel kısmı, İbn Hacer’in yorumunun bunun hakkın-

³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/508.

³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/508.

⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/508.

⁴¹ Bk. Ebû Ca’fer Aḥmed b. Muḥammed b. Selâme et-Ṭahâvî, *Şerḥu Müşkili’l-âsâr* (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1994/1415), 6/286.

⁴² Âlûsî, *Ruḥü’l-me’ânî*’de ondan [Vâhidî’den] aktarmaktadır. Ben, eserlerinde bulamadım. Âlûsî, *Ruḥü’l-me’ânî*, 11/33.

⁴³ Bk. Râzî, *Tefsîrul kebir*, 16/214.

⁴⁴ Bk. Âlûsî, *Ruḥü’l-me’ânî*, 11/33.

⁴⁵ Bk. Kâsîmî, *Tefsîrü’l-Kâsîmî*, 5/3281-3282.

⁴⁶ Bk. Muḥammed Zafzâf, *et-Ta’rif bi’l-Kur’ân ve’l-ḥadîş* (Beyrût: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 72.

⁴⁷ Mennâ’ü’l-Kaṭṭân, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Mektebetü vehbe, ts.), 87.

⁴⁸ Muḥammed Şâyî, *Nuzûlü’l-Kur’ânî’l-Kerîm* (Riyâd: y.y., ts.), 100.

⁴⁹ Muḥammed Reşîd Rıdâ, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Ḥakîm* (Kâhire: y. y., ts.), 7/284.

⁵⁰ Bk. Şâyî, *Nuzûlü’l-Kur’ânî’l-kerîm*, 99-100.

da olması ve itibarıdır. Bu yorumda, bir yönüyle nüzulün tekrarı söylemine yönelmeksizin te'aruz eden rivayetlerin arasını cem' etmekte; bir yönüyle de sabit olan rivayetleri iskat etmemektedir.⁵¹ Âlūsî, bu yorumu överek şöyle der: "Büyük âlimlerden çoğu bu yoruma itimad etmişlerdir. Makbul bir görüştür."⁵² Böylelikle araştırma ve incelemedeki problemler hallolur, biz de uyum ve düzen buluruz.

2.2. Hūd 114

وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفَا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْهِبُنَا السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ

Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır.⁵³

Bu ayetin nüzulünün tekrarı görüşündeki problemin kaynağı, bu ayetin Şaḥīḥayn'de sabit olduğu üzere Ebū'l-Yüsr el-Enşārî hakkında nâzil olmasıdır. Malumdur ki Qur'an-ı Kerîm, Ensar hakkında sadece Medîne'de nâzil olmuştur.⁵⁴ Bu sebep, -nüzulün tekrarını iddia edenlere göre- Hūd sûresinin Mekkî olduğunda ittifak olduğu sabit olmakla birlikte te'aruz halindedir. Bunu ve onu nasıl uzlaştıracamız?

Zerkeşî, bu problemi zikredip aynı zamanda da cevap olarak: "Bundan dolayı bu hadis (Ebül Yüsr hadisi) bazı kimselere zikretmemize rağmen [-yani Hūd sûresinin ittifakla Mekkî olması-] problemlili görünmüştür; problem yoktur çünkü bir sefer daha nâzil olmuştur."⁵⁵Dr. Emir Abdülaziz: "Problemin hallolması için iki defa nâzil oldu diyoruz" demiştir.⁵⁶

Bir araştırmanın sonuçlarını peşinen söylemek metodolojik olmayabilir. Ancak orada açıklama gerektirecek bir nokta vardır ki bu ayetin nüzulünün tekrar ettiğini söyleyenler nezdinde problemin odak noktasıdır. Bu nokta, Mekkî bir sûredeki istisna olan Medenî veya Medenî bir surede bulunan Mekkî ayettir veya tersi durumdur ki bizzat imkânsız değildir çünkü iş naklin sıhhatinde biter.

⁵¹ Bu ince ve keskin anlayış, İbn Hacer gibi zorlu meselelerdeki itinasıyla meşhur bir âlim için şaşılacak bir şey değildir. Araştırmacı ve âlimlerin akıllarını karıştıran yedi harf meselesinde İbn Hacer'in gayet güzel ve dakik sözleri bulunmaktadır. Abdülaziz el-Kârî'nin -ki o da bu meselede benzersiz bir özen sahibidir- ondan aktarmıştır ki: "İbn Hacer el-'Askalânî'ye gelince ise onun sözleri yedi harfin anlamını izah etmede timsal sayılır. Abdül'azîz b. 'Abdîlfeṭṭāḥ Kārî, -, *Ḥadîsü'l-ahrufi's-seb'ati dirâse li-isnâdihî ve metnihî ve ihtilâfihî*- 'ulemâi fî ma'nâhü ve şilatihî bi'l- kırâati'l- Qur'âniyye (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2002), 66. Bundan dolayı İbn Hacer'e, ilim adamların çok az kimsenin elde edebildiği emîrü'l-mü'minîn fi'l-ḥadîs, şeyhu'l-islâm gibi lakaplar takılmıştır.

⁵² Âlūsî, *Ruḥü'l-me'ânî*, 11/33.

⁵³ el-Hūd 11/114

⁵⁴ Şaḥīḥayn rivayeti, İbn Mes'ūd'dan Buḥārî'de şu lafızla gelmiştir: "

أَنَّ رَجُلًا أَصَابَ مِنْ امْرَأَةٍ قُبْلَةً، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ (أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفَا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْهِبُنَا السَّيِّئَاتِ)، فَقَالَ الرَّجُلُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَلَيْ هَذَا؟ قَالَ: بِجَمِيعِ أَتَيْتِي كُلِّهِمْ Bu adam yabancı bir kadından bir öpücük aldı. Akabinde bu adam Rasûlullah'a geldi de, yaptığı öpme isini O'na zikretti. Hemen müteakiben Rasûlullah'a şu âyet indirildi: "Gündüzün iki tarafında gecenin de yakın saatlerinde dosdoğru namaz kıl. Çünkü güzellikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, iyi düşünenlere bir öğüttür". O kimse: (Yâ Rasûlallah!) Bu âyet yalnız benim için mi? diye sordu. Rasûlullah (s.a.s): "Ümmetimden bununla amel eden herkes içindir" buyurdu." Buḥārî, "Mevâkitü'ş-şalât", 4; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/8.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/30.

⁵⁶ Emîr Abdülazîz, *Dirâsât fi 'ulūmi'l- Qur'an* (Beyrût: Müessesetü'r-r-Risâle, 1983), 84.

Hafız İbn Kesir “bazı kimseler, Mekki [sürelerden] birtakım ayetleri Medeni olduğunu iddia ederek istisna etmektedirler... Hak olan şahih bir delilin delalet ettiği şeydir.”⁵⁷ İbnü'l-Hasşâr -Suyûtî'nin de kendisinden naklettiği gibi- şöyle der: “Mekkî ve Medenî'nin her birinde istisna olanlar vardır ancak insanlar, istisnada nakle değil de içtihadı itimat ederler.”⁵⁸

Buraya kadar olanlardan anladık ki, Mekkî bir sürede Medenî bir ayetin bulunması veya tam tersi durumda naklin sıhhatinde kusur yoktur. Bu sureden istisna olmasının şahihliği nedeniyle bu ayette problem yoktur. Nedensellikte yapılan açıklama Şahihayn rivayetinde açıktır. Nitekim kıssanın Medîne'de vuku bulması Müslim rivayetinde gelmektedir: “Medîne'nin uzak bir köşesinde bir kadın muayene ettim...”⁵⁹

Bezzâr'ın el-Müsned'inde İbn Mes'ûd'dan gelen bir rivayette “Bir adam Peygamberimiz (s.a.s)'e gelip dedi ki: Ben Medîne'nin bazı yollarında bir kadınla karşılaştım...” denilmektedir.⁶⁰

Bikâî, Şahihayn rivayetini zikrettikten sonra “Bu hadîs İbn 'Abbâs (r.a)'ın, bu ayetin Mekkî bir süredeki Medenî bir ayet olduğu şeklindeki görüşünü teyit etmektedir” demektedir.⁶¹

Muhammed Emin Şenkîti, “Bu ayet, Ebül Yüsr hakkında Medîne'de namazların farz kılınmasından bir müddet sonra nazil oldu. Bu, gerçekte namazın vakitlerine işaret etmektedir. Mekkî bir sürede yer alan Medenî bir ayettir.”⁶²

Özetle bu ayetin nüzulünün tekrarı hakkındaki vehim, ayetin sureden istisna olduğunun şahih olması sebebiyle giderilmiştir. Beyan olunduğu üzere buradaki istisna tekrar görüşüne gerek olmaması dolayısıyla şahih'tir.

Bir kimse [şöyle] diyebilir: “Ayet'in, Ebül Yüsr dışında bir kimse hakkında nâzil olduğuna delalet eden rivayetler bulunmaktadır. -Denildi ki: '[Bu ayet] Amr b. Güzeyye el-Enşârî hakkında nâzil oldu’⁶³ Denildi ki: '[Bu ayet] Nebhân et-Temmâr’⁶⁴

⁵⁷ Ebü'l-Fidâ 'İmâdü'd-dîn İsmâil b. 'Umer İbn Kesir, *Feđailü'l-Kur'an* (Beyrüt: Dârü İbn Teymiyye, 1416), 38.

⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/42-43.

⁵⁹ Müslim, “Tevbe”, 7.

⁶⁰ Ebü Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Başrî Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr= Müsnedü'l-bezzâr*, thk. Mahfuzurrahman Zeynillah (Beyrüt - Medine: Müessesetu Ulumi'l-Kur'an - Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, ts.), 4/342. İsnadı şahih'tir.

⁶¹ Ebü'l-Hasan Burhâneddin İbrâhim b. 'Umer b. Hasan Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi (min) tenâsübi'l-ây[âti] ve's-süver*, (Kâhire: Dârü'l-kitâbi'l-'arabî, ts.), 9/395.

⁶² Şenkîti, *Eđvâü'l-beyân*, 1/446.

⁶³ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de Kelbi - Ebü Salih - İbn 'Abbâs tarikiyle Tahric etmiştir. Bu isnad *silsiletül kizb*'dir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/356; İbn Hacer, *el-İsabe*, 3/437-438. (Müellif). **Silsiletül Kizb**: Sahabiden sonraki bütün ravileri yalancı olan sened. Aydınlı, *Hadis Istilahları Sözlüğü*, 139. (Çev. notu)

⁶⁴ Muğâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/269. İbn Hacer, ayetin nüzül kıssasını zayıf kabul etmiştir. İbn Hacer, *el-İsabe*, 11/46-47. (Müellif tarafından kullanılan Muğâtil b. Süleymân'ın *Tefsîr* baskısına [‘Abdullah Şehate tahkiki, el-Hey'etü'l-Mişıriyye el-Âmme, 2. Baskı, 1408] tarafımızdan ulaşılamamıştır. Buna mukabil aynı muhakik'in tahkiki başka bir yayınevinde de basılmış ve bu baskıda da [‘Abdullah Şehate tahkiki, Müessesetü't-târîhi'l-'arabî, 1. Baskı, 2002/1423] Nebhân et-Temmâr isminin geçtiği kıssa [bk. a. mlf., IV, 164] Necm 53/32 ayetinin tefsirinde yer almaktadır. Ancak Âl-i İmrân 3/135 ayetinin tefsirinde benzer bir nüzül kıssası zikredilirken dipnotta Nebhân et-Temmâr ismi Vaheidî'nin

denilen bir adam hakkında nâzil oldu- Bu iki rivayetin, nüzulün tekrarı söylemine delalet etmemesi burada basit bir yorum değil midir?

Cevap: Bu iki rivayet tahrirlerinde açıklandığı üzere zayıftır. Rivayet zayıf olduğunda da o rivayetle delil gösterilmez. Bu iki rivayetin sabit olmalarına ve [böylelikle] esbabın teaddüdüne hamledilmelerine engel yoktur. Esbabın teaddüdü [görüşü] ile nüzulün teaddüdü [görüşü] arasındaki fark ilim ehli nezdinde açıktır.

Belki de burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da esbabın teaddüdünün bir takım kaide ve karinelere bağlı olduğu; esbab-ı nüzul'deki te'âruz eden tüm ayetler için açık bir kapı olmadığıdır. Aksi takdirde sebebin teaddüdü alanına birçok rivayetin alınması gerekirdi ki bunu kimse söylememiştir.

2.3. Naḥl 126-128

وَأَن عَاقِبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عَوقَيْتُمْ بِهِ وَلَئِن صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ

“Eğer ceza verecekseniz, size yapılan işkencenin misliyle ceza verin. Ama sabreder-seniz, elbette o, sabredenler için daha hayırlıdır. Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaktan kaygı duyma! Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.”⁶⁵

Bu müşkil ayetlerden üç tanesi nüzulün tekrarı meselesi ile ilgilidir. Kabul ve red edenlerden her iki kesimin de savundukları, inceleyen kimse için başlangıçta her iki grubun da doğruluk payının olduğunu düşündürecek kuvvetli delilleri bulunmaktadır.

Delil ve tartışmalara dalmadan önce ihtilaf sebebine işaret etmek, okuyucuya mesele hakkında açık bir tasavvur vermesi açısından güzel olacaktır.

2.3.1. Bu Ayetlerdeki İhtilafın Sebebi

Bu ayetlerdeki ihtilafın sebebi hemen hemen iki başlıkta ifade edilebilir:

Birinci durum: İlim ehlinin ihtilafı, bu ayetlerin Mekkî veya Medenî olduğu hakkındadır. Bu ayetler Naḥl sûresindeki Mekkî ayetlerden istisna mıdır yoksa sûresi tabi olarak Mekkî midirler?

İkinci durum: bu ayetin sebab-i nüzulünde te'âruz eden iki hadise bulunmaktadır.

Birincisi: Übey b. Ka'b hadisidir ki Fetih günündeki ayetlerin nüzülü ile açıklanmaktadır. Bu hadisin lafzı da: “Uḥūd gününde Ensar'dan altmış dört kişi; Muhacirlerden de altı kişi şehid edildiğinde Allah Rasülü (s.a.s)'nün ashabı dedi ki: Şayet müşriklerin de bu gibi bir günü olursa biz onlara muhakkak daha fazlasını yapacağız. Fetih günü geldiğinde bilinmeyen bir adam 'Kureyş'in bugün işi bitmiştir' dedi. Allah Rasülü (s.a.s)'nün habercisi, insanları isim isim zikrederek 'falan ve

→

*Esbābū'n-nüzūl'*ü referans gösterilerek muhakkik tarafından aktarılmıştır. (Çev. Notu)

⁶⁵ Naḥl 16/126-128.

falan kimseler hariç siyah – beyaz herkes güvendedir’ diye seslendi. Ardından Allah Teala ‘Eğer ceza verecekseniz, size yapılan işkencenin misliyle ceza verin. Ama sabrederseniz, elbette o, sabredenler için daha hayırlıdır’ ayetini inzal buyurdu. Allah Rasûlü (s.a.s): ‘Sabrediyor, cezalandırmıyoruz’ buyurdu.⁶⁶

İkincisi: Ebû Hureyre hadisidir ki Uhûd gazvesi sonrasındaki ayetlerin nüzulü hakkında iktibas bulunmaktadır. Lafzı ise: “Allah Rasûlü (s.a.s), şehit edildiğinde Hâzma b. Abdülmuttalip (r.a)’ın yanında durdu. Kalbe ondan daha daha fazla acı veren [bir şeyin olmadığı] bir manzaraya baktı. O’na kötü davranıldığını gördü. Dedi ki “Allah’ın rahmeti üzerine olsun, ben seni çokça sıla-i rahim ve hayır yapan [birisi olarak] bilirim. Allah’a yemin olsun ki senden sonra sana yas tutulmayacak olsaydı Allah’ın seni yırtıcı hayvanların karınlarından hasredinceye kadar bırakmam beni hoşnut ederdi –veya benzeri ifadeler-, ancak Allah’a yemin olsun ki [onlardan] yetmiş kişiye senin [üzerinde yapılanlar] gibi eziyet edeceğim. [bunun üzerine] Cebrail (a.s) [Hz.] Muhammed (s.a.s)’e bu sureyi inzal etti ve *وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ* ‘Eğer ceza verecekseniz, size yapılan işkencenin misliyle ceza verin’ ayetini sonuna kadar okudu. Allah Rasûlü (s.a.s) keffaret etti ve bundan vazgeçti.”⁶⁷

Buna Nahl sûresinin tümünün Mekkî olması hakkında varid olan rivayetleri ekleyebiliriz.⁶⁸ Bundan dolayı İbnül Haşşâr demiştir ki: “Mekkî olduğundan dolayı ilk olarak hicretten önce Mekke’de sure ile birlikte nazil olmuştur. Sonra da ikinci olarak Uhûd’da; en son da üçüncü olarak Fetih gününde Allah’ın kullarına bir hatırlatması olarak nâzil oldu şeklinde toparlanabilir.”⁶⁹

Böylelikle okuyucu bu rivayetler arasında itimad edeceği hangi rivayette şaşılacak bir şey bulabilir? Sebepleri ve tarihleri farklı olduğu halde [bu rivayetlerin birbirleri ile] uyuşması nasıl mümkün olur?

Bu ayetler hakkındaki ihtilaf sebebinin de zikrettikten sonra nüzul’ün tekrarı

⁶⁶ Tirmizî, “Tefsîr”, 17. Tirmizî, hasen kabul etmiştir. Ebû Abdîrrahman Ahmed b ‘Ali b Şu’ayb Nesâî, *Tefsîrû’n-Nesâî*, thk. Sabri b. Abdülhalik Şafîi, Seyyid ‘Abbâs Celîmî (Beyrût: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekafiyye, 1990/1410), 1/640. Ebû’l-Hasan Alaeddin ‘Ali b. Balaban b. ‘Abdillâh İbn Balbân, *el-İhsân bi-tertibî Şaḥîḥi İbn Hıbbân*, thk. Şuayb el-’Arnaûd (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1988/ 1408), 2/239-240. Hâkîm, *Müstedrek*, 2/424, şaḥîḥ kabul etti ve Zehebi de muvafakat etti; Beyhaḳî, *Delailü’n-nübüvve ve ma’rifetu ahvâli saḥîbi’s-şeria* (Beyrût : Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1988), 3/289. Bunların hepsi Übeyy b. Ka’b- Ebül Âliye- Rebi b. Enes tarikiyle [rivayet etmişlerdir].

⁶⁷ Bezzâr *Müsned*’inde tahric etmiştir. Bk. Ebû’l-Hasen Nüreddin ‘Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemî, *Keşfü’l-estâr ‘an zevâidi’l-bezzâr ale’l-kütübî’s-sitte* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1979/1399), 2/326-327; Ṭaberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 3/157; Hâkîm, *Müstedrek*, 2/424; Beyhaḳî, *Delailü’n-nübüvve*, 3/288. Hepsî, Ebû Hüreyre- Ebû Osman- Süleymân et-Teymî- Salih el-Mürri tarikiyle [gelmiştir]. İbn Kesîr, Tefsîrinde tad’if etmiş ve Bezzâr rivayetini zikrettikten sonra demiştir ki: “bu [çinde] za’f olan bir isnaddır; çünkü Salih İbn Beşîr el-Mürri imamlar nezdinde za’iftir. Buḥârî “O, **Münkerü’l-hadis***tir” demiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/370.; Heysemî, “Bezzâr ve Ṭaberânî bunu rivayet etmiştir ve [bu isnad’da] Salih b. Beşîr el-Mürri vardır ki za’iftir” demiştir. Bk. Heysemî, *Mecma’ü’z-zevâid*, 6/119. (Müellif)

* **Münkerü’l-hadis:** Buḥârî, bu tabiri kendilerinden hadîş rivayet etmenin helal olmadığı raviler hakkında kullanır. Bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 112. (Çev. Notu)

⁶⁸ Bk. Ebû’l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi’ilmi’t-Tefsîr* (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1984/1404), 4/425; Râzî, *Tefsîr*, 20/142; Âlûsî, *Ruḥü’l-me’ânî*, 14/89; Kâsîmî, *Tefsîrû’l-Kâsîmî*, 9/3878; İbn ‘Âşur, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 14/335.

⁶⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/107; bk. Suyûtî, *Lübâbü’n-nükûl*, 159.

ile ilgili ilim ehlinin görüşlerini zikretmenin zamanı gelmiştir. Mekki veya Medeni olması hakkındaki görüşlerine gelince; burası bu görüşlerin genişçe [inceleneceği] bir yer değildir; çünkü bu konuda, bu görüşlerin genişçe ele alındığı çalışmalar yapıldı. Bunlara müracaat mümkündür.

2.3.2. Görüşler:

Birinci görüş: bu görüş sahipleri ayetlerin nüzulü'nün tekerrür ettiğini kabul etmektedir. Bunlardan bazıları tekrarı iki, bazıları da üç defa olduğunu söylemektedir.

Bu görüşü savunanlar; İbnül Hâşşâr,⁷⁰ Suyütî;⁷¹ çağdaş yazarlardan bu görüşe meyledenler; İbn 'Âşûr tefsirinde,⁷² Zûrkânî,⁷³ Subhî Sâlih,⁷⁴ Ebû Şehbe,⁷⁵ Muhammed Zafzâf'dır.⁷⁶

İkinci görüş: buradaki nüzulün tekerrürü görüşü açık ve ikna edici bir delile dayanmayan yalnızca bir iddiadır. Bu görüşü savunan kimseler de nüzulün tekrarı meselesini mutlak olarak kabul etmeyen kimselerdir. Aşağıda özetle iki ayrı görüşün de delilleri kısaca zikredilecektir:

Birinci görüşün delili:

Bu görüşün delilinin özeti bu ayetlerin nüzul sebebi hakkında te'aruz eden rivayetler şahih rivayetlerdir ve aralarının cem' edilmesi mümkün değildir. Öyleyse "nüzulü tekerrür ediyor" denilmesinden başka seçenek yoktur.

Ebû Şehbe bu durumun açıklamasında "İlk olarak bu ayetlerin Uḥūd'un akabinde nâzil olduğunu ifade eder. İkinci olarak da Fetih gününde nâzil olduğunu ifade eder. Uḥūd ile Fetih günü arasında beş sene civarında [bir zaman dilimi] bulunmaktadır. Ayetlerin nüzulünün, bu iki farklı tarihin akabinde olması ve iki tarih arasında da aralığın bulunmasıyla imkânsızlaşmaktadır. Öyleyse bir defa Uḥūd'da, bir defa da Fetih gününde olmak üzere nüzulün teaddüdü görüşü kaçınılmazdır" demektedir.⁷⁷

Şubhî Şâlih de "burada iki rivayeti (Uḥūd gazvesi rivayeti ile Mekke'nin fethi rivayeti), iki hadîse arasındaki zaman dilimi nedeniyle cem' etmek mümkün değildir. [Bu rivayetlerden] biri Uḥūd gazvesi ile ilgilidir; diğeri de Mekke'nin fethi ile ilgilidir. İkisi arasında da birkaç sene bulunmaktadır. Ayetlerin nüzulünün teaddüdü görüşünü [kabul etmek] gerekir" demektedir.⁷⁸

İkinci Görüşün Delilleri ve Nüzul'ün Tekerrürünü Kabul Edenlerle Tartışma-

⁷⁰ Suyütî *el-İtkân*'da O'ndan nakletmiştir. Suyütî, *el-İtkân*, 1/107.

⁷¹ Suyütî, *el-İtkân*, 1/107.

⁷² Bk. İbn 'Âşûr, *Tefsîr*, 14/335.

⁷³ Muhammed Abdül'azîm Zûrkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, 1995/1415), 1/100.

⁷⁴ Şubhî es-Şâlih, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrût : Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, 1977), 144.

⁷⁵ Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medḥal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm* (Kâhire: Dâru'l-livâ, 1987/1407), 151.

⁷⁶ Zafzâf, *et-Ta'rif*, 73.

⁷⁷ Ebû Şehbe, *el-Medḥal*, 151.

⁷⁸ Şubhî es-Şâlih, *Mebâhis*, 144.

ları:

Burada Naḥl süresinin son kısmında nüzul'ün tekerrürü görüşünü kabul etmeyenlerin delillerini; bunlar içinde tekrar olmaması için de muhalif tartışmaları zikredeceğiz.

İlk olarak; nüzulün tekrarı görüşünün burada yeri yoktur çünkü te'âruz eden rivayetler arasında tercih mümkündür. Bu da "eşit derecede değildir, nüzulün teaddüdü ve tekerrürü görüşünden tercihe şayan olanın alınması evlâ'dır".⁷⁹

İkinci olarak; bu ayetlerin Mekkî bir süredeki istisna ayetleri olması tekrâr'a yer olmadığına açık bir delildir. İbn Atiyye: "Tefsîr ehli bu ayetin Uḥûd gününde Hz. Ḥamza (r.a)'ı temsil için nâzil olan Medenî [bir ayet] olduğunda muatabik olmuşlardır. Bu durum, Buḥârî'nin es-Şaḥîḥ'inde ve Kitâbü's-Siyer'de bulunmaktadır."⁸⁰

eş-Şâyî' bu yoruma işâreten "bu, nüzul'ün tekerrürü'nün [vâkî] olmadığını savunanlar için güzel bir sığınak ve doğru bir tercihtir. Zürkânî'nin dediği gibi nüzulün teaddüd görüşü kaçınılmaz değildir" demektedir.⁸¹

Tercihe şayan görüş; iki grubun delillerini yakından inceleyen kimse görecektir ki Mekkî süredeki bu ayetlerin istisna olmasının doğru olduğu konusunda müttetikirliler. Buna binâen nüzulünün tekerrürünü kabul etmeyen kimseler, tekrar görüşünü gerektirecek bir durum olmadığını savunmaktadırlar. Ancak bizce onların göremedikleri [husus], Sahabe'den bazılarında varid olan kullanımın Naḥl süresinin tümünün Mekkî olduğudur. İbn 'Abbâs'tan 'Ali b. Ebî Ṭalḥa tariki gibi bazı tariklerinde şaḥîḥ isnadlarla varid olmuştur. Dolayısıyla bu ayetlerin buna dayanarak Mekkî olması gerekir.⁸²

Öyleyse bizim, şaḥîḥ deliller karşısında aralarında tercih yapmak zor olacaktır, evet, ḥadîş tenkit yöntemleri ışığında ayetlerin Medenîliğine delalet eden esbâb-ı nüzul rivayetleri arasında tercih yapmamız mümkündür. Übeyy hadisi ki Tirmizî ḥâsen kabul etmiş;⁸³ İbn Ḥibbân⁸⁴ ve Hâkim de şaḥîḥ kabul etmiş, Zehebî de muvâfakât etmiştir.⁸⁵

Muasır yazarlardan Elbânî "**ḥâsen şaḥîḥül isnad**" demiştir.⁸⁶ Ebü Hureyre ḥadîşî'ne gelince İbn Kesîr tefsîrinde⁸⁷, Heysemî⁸⁸, İbn Ḥacer⁸⁹ zayıf olarak görmüştür. İsnadında bulunan Şâlih b. Beşîr el-Mürri'yi biri hariç hadis tenkitçilerinin

⁷⁹ Mennâü'l-Kaṭṭân, *Mebâhis*, 87.

⁸⁰ Ebü Muḥammed Abdülḥak b. Ğalib İbn 'Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. 'Abdullâh b. İbrahim el-Enşârî vd. (B.y.: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 2007), 5/429.

⁸¹ Şâyî, *Nüzülü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 105.

⁸² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/425; Ebü'l-Faḍl Celaledin 'Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-Tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2011/1432), 5/107; Âlûsî, *Ruḥü'l-me'ânî*, 14/89.

⁸³ Tirmizî s. 497. Bk. Tirmizî, "Tefsîr", 17.

⁸⁴ Bk. İbn Balbân, *el-İhsân*, 2/239.

⁸⁵ Nişabûrî, *el-Müstedrek* (ts.), 2/359

⁸⁶ Elbânî, *Şaḥîḥu Süneni't-Tirmizî*, 3/266.

⁸⁷ Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/369.

⁸⁸ Bk. Heysemî, *Mecma'ü'z-zevâid ve menba'ü'l-fevâid* (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, ts.), 6/119.

⁸⁹ Bk. İbn Ḥacer, *Fethü'l-bârî*, 7/375.

tümü zayıf kabul etmiştir.⁹⁰

Böylelikle bizim için ortaya çıkmış oldu ki bu ayetlerin Medenî olduğuna delalet eden rivayetlerden, şahîh rivayetler karşısında sakit olacak zayıf rivayetler bulunmaktadır.

Kıscası biz bu ayetlerde nüzülü tekerrür eden örnekler bulmuş olduk. Bu, bir açıdan Naḥl süresinin tümünün Mekkî olduğuna delalet eden rivayetlerden bazılarının sıhhati ve bir başka açıdan da son üç ayetin istisna olduğuna delalet eden bazı rivayetlerin sıhhati nedeniyledir.

Belki de burada Muḥammed Emîn eş-Şenķitî'nin görüşünü zikretmek uygun olacaktır: "Belki de ayet hakkındaki tüm görüşler hak'tır. Her birine Qur'an-ı Kerîm şahid olur. Biz bunları ve te'aruz etmeden buna delalet eden Qur'an-ı Kerîm ayetlerinin bir kısmını her biri sahih olduğundan dolayı [bir kısmına] tercih için zikredegiz.⁹¹

2.4. İsrâ 85

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

"Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir."⁹²

Âlimler bu ayetin nüzulünün tekerrürü hakkında iki gruba ayrılmışlardır.

Birinci grup; bu ayetin bir defa Mekke'de, bir defa da Medîne'de olmak üzere nüzulünün tekerrür ettiğini savunmaktadır. Bunlar arasında Zehebî,⁹³ İbn Kesîr,⁹⁴ Zerkeşî,⁹⁵ İbn Hacer,⁹⁶ Suyûtî,⁹⁷ Kaşallânî⁹⁸ ve muasır yazarlardan bir grup⁹⁹ [yer almaktadır].

İkinci grup; bu ayetin sadece bir defa nâzil olduğunu savunmaktadır ancak [ayetin] Mekkî mi Medenî mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir.

Daha fazla bilgi için te'aruz eden iki rivayeti, bu ayetin nüzul sebebinde zikrettik zirâ bu iki rivayet ihtilafın başlangıç noktasıdır.

Birinci Rivayet:

⁹⁰ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm Cu'fî Buḥârî, *et-Târîḫü'l-kebir* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/273; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḫmed b. 'Usmân Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdî'r-riçâl*, thk. 'Ali Muḥammed Bicâvî (Beyrût: Dârü'l-ma'rife, ts.), 2/289.

⁹¹ Şenķitî, *Edvâü'l-beyân*, 1/29.

⁹² el-İsrâ 17/85.

⁹³ Bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḫmed b. 'Usmân Zehebî, *Târîḫü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. 'Umer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabi, 1988), 2/213.

⁹⁴ Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 9/72; Ebû'l-Fidâ 'İmâdü'd-dîn İsmâ'il b. 'Umer İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Cize: Hicr li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1997), 3/51.

⁹⁵ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/30.

⁹⁶ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/401.

⁹⁷ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1/46.

⁹⁸ Bk. Ebû'l-'Abbâs Şehabeddin Aḫmed b. Muḥammed Kaşallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye bi'l-minaḫil-Muhammediyye*, thk. Şâlih Aḫmed Şâmî (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2004), 1/233.

⁹⁹ Bk. Nürettin 'İtr, *Ulümü'l-Qur'âni'l-Kerîm* (B.y.: y.y., 1993/1414), 51; Ebû Abdurrahman Muḫbil b. Hâdî Vâdîi, *es-Şahihü'l-Müsned min delâil'n-nübüvve* (B.y.: Mektebetü san'a el-eseriyye, 2004), 145-146; Emir 'Abdülazîz, *Dirâsât*, 83.

Buḥārî'nin es-Şaḥîḥ'inde İbn Mes'ûd'dan [şöyle rivayet edilmiştir]: "Peygamberimiz (s.a.s) ile birlikte bir tarladaydık. O (s.a.s) hurma yaprağına yaslanırken Yahûdiler geldi ve birbirlerine "O'na (s.a.s) Ruh'tan sorun" dediler ve [bir kısmı da] sizi bu konuda endişelendiren nedir?" dedi. Bazıları da "karşınıza hoşunuza gitmeyecek bir şey çıkmasın" dediler. [Diğerleri de] "O'na (s.a.s) sorun" dediler ve ruh hakkında sordular. Hz. Peygamber (s.a.s) [bir müddet] suskun kaldı ve cevap vermedi. Anladık ki kendisine (s.a.s) vahiy geliyor. Bulduğum yerde ayağa kalktım. Vahiy nazil olduğunda O (s.a.s) buyurdu ki: "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir."¹⁰⁰

İ'tisâm kitabının rivayetinde bu tarlanın Medine'de olduğuna [yönelik] bir açıklama bulunmaktadır. "Peygamberimiz (s.a.s) ile birlikte Medine'de bir tarladaydık. O (s.a.s) hurma yaprağına yaslanıyordu..."¹⁰¹

İkinci Rivayet:

Tirmizî'nin Sünen'inde İbn 'Abbâs'tan rivayet edildiğine göre O (r.a.) şöyle demiştir: Kureyşliler Yahûdilere "bize bir şey verin ki bu adama soralım" dediler. Yahûdiler de onlara "Ruh hakkında sorun" dediler. Kureyşliler de ruh hakkında sordular. Allah Te'âlâ "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir" ayetini inzal etti. Yahûdiler [de bunun üzerine] "bize pek çok ilim verilmiştir, Tevrat verilmiştir. Kime Tevrat verildiyse de muhakkak ona çok hayır verilmiştir" dediler. [Bunun üzerine]: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا

"De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir."¹⁰² ayeti nazil oldu.¹⁰³

Burada ayetin iki farklı sebebi olduğunu mülâhaza ediyoruz. İbn Mes'ûd rivayeti hadisenin Medine'de Yahûdilerle gerçekleştiğini zikretmekte; İbn 'Abbâs rivayeti ise ayetin Mekke'de Kureyş kâfirlerinin soruları sebebiyle nâzil olduğuna işaret etmektedir.

Ebû Hayyan: "Görüldüğü kadarıyla İbn Mes'ûd hadisine göre ayet Medeni'dir, Kureyşlilerin sorusuna [bakarsak da] Mekkî'dir" demiştir.¹⁰⁴

Âlûsî: "Ayet [Kureyşlilerin soruları]'na ve öncesindekilere göre Mekkî'dir, Şaḥîḥayn haberine göre de Medeni'dir. Bazı kimseler bu iki rivayetin arasını "ayet

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/401; Buḥārî, "Tefsîr", 13.

¹⁰¹ Buḥārî, "İ'tisâm", 3.

¹⁰² Kehf 18/109.

¹⁰³ Tirmizî, "Tefsîr", 18. Tirmizî bu hadîşin, [bu rivayet itibariyle] *hasen şaḥîḥ ğarîb* olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu hadîşi Nesâî, Tefsîrü'n-Nesâî, 2/28; İbn Balbân, *el-İhsân*, 1/301; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Enşârî İsfahânî Ebû's-Şeyḥ, *Kitabü'l-'Azame*, thk. Rıdâullah b. Muhammed İdris el-Mübarekfuri (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1998/1419), 3/863; Nişabûrî, *el-Müstedrek* (ts.), 2/531. Zehebî şaḥîḥ olarak kabul edip muvafakat etmiştir. Zehebî, *Tarihü'l-İslâm* isimli eserinde bu hadîşi zikrettikten sonra "bu isnad şaḥîḥtir" demiştir. Bk. Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 2/212. İbn Hacer, "Tirmizî'nin ricali Müslim'in ricalidir" demiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/401. Elbânî, *Şaḥîḥü Sünen't-Tirmizî* isimli eserinde şaḥîḥ olarak kabul etmiştir. Bk. Elbânî, *Şaḥîḥü Süneni't-Tirmizî*, 3/270.

¹⁰⁴ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Endelûsî Ebû Hayyân Endelûsî, *Tefsîrü'l-Baḥri'l-muḥit* (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1993/1413), 6/74.

iki defa nâzil olmuştur” diyerek cem’ etmektedirler.”¹⁰⁵

Şimdi her grubun delillerini sunmanın vakti gelmiştir.

İki Tarafın Görüşleri:

Ayetin Nüzulünün Tekrar Ettiğini Savunan Birinci Fırkanın Delili:

Bu ayetin nüzulünün tekrarı savunanlar ayetin nüzul sebebinde yer alan iki rivayeti delil getirmektedir. [Ancak] bu iki rivayetin arasını cem’ etmek zaman uzaklığı ve mekân farklılığı nedeniyle mümkün değildir. Nüzulün tekrar ettiğine delalet eden karineler bulunmaktadır; bundan dolayı bu görüş cem’ vecihlerinden biri gibi neticelenecektir. Böylesi, tercih yapmaktan daha iyidir.

İbn Hacer: “Nüzulün birden fazla olmasını Peygamberimiz (s.a.s)’in, ayetin ikinci nüzulünde bu konuda (Allah Teâlâ tarafından) daha fazla açıklama geleceği umuduyla sükût etmesine hamlederek cem’ etmek mümkündür” demiştir.¹⁰⁶

Dr. I’şam dedi ki: “Biz, iki rivayet arasını cem’ etmeyi [uygun] görüyoruz. Ayetin nüzulünün te’addüdü tercihten daha uygundur. Çünkü sahih bir rivayeti, sahih bir gerekçe olmaksızın reddetmek büyük bir yanlıştır. Ayetin nüzulünün iki defa olduğu görüşü ise imkân dâhilindedir.”¹⁰⁷

2.4.1. Ayetin Nüzulünün Tekerrürünü Kabul Etmeyen İkinci Grubun Delilleri

Ayetin nüzulünün tekerrürünü kabul etmeyen ikinci grup aşağıdaki şekilde delil getirmektedir:

Birinci delil: Burada, bu [ayetteki] nüzulün tekerrürü görüşünü haklı çıkaracak [bir durum] yoktur. Çünkü Buḥārī rivayetinin tercih edilmesi mümkündür. Bu [da] iki sebeptir;

Birinci sebep; es-Şaḥīḥ’te yer almasıdır, böyle olunca da şüphesiz diğerlerinden daha sahihtir.

İkinci sebep; Buḥārī hadisinin rāvisi İbn Mes’ūd’dur. Kıssa İbn ‘Abbās’ın [naklettiğinin] hilafına gelmiştir, ilim ehli nezdinde kabul görmüş tercih kaidelelerinden [bir tanesinde] rivayet olunan olayın sahibine ait haber, diğerlerinin haberlerine tercih edilir; çünkü durumu diğerlerinden daha iyi bilir.¹⁰⁸

Suyūṭī iki rivayeti de zikrettikten sonra “Buḥārī’nin rivayet ettiği diğerlerinden daha sahih olması ve İbn Mes’ūd kıssa esnasında mevcut olması sebebiyle tercih edildi”¹⁰⁹ demiş ve devamında da “İbn ‘Abbās’ın hilafına kıssa esnasında bulunan ravi sebebiyle es-Şaḥīḥ’te olan tercih edilir”¹¹⁰ demiştir.

¹⁰⁵ Ālūsī, *Ruḥū’l-me’ānī*, 15/153.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bārī*, 8/401.

¹⁰⁷ ‘İsām ibn ‘Abdī’l-Muḥsin Ḥumeydān, *Esbābū’n-nüzul ve egerühā fi’t-tefsīr* (Riyād: Cāmiatü Muḥammed b. Su’ud el-İslāmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1408/1986), 65.

¹⁰⁸ Bu kaide için Bk. Ebū’l-Ḥattāb Maḥfūz b. Aḥmed b. Ḥasan el-Ḥanbelī Kelvezānī, *et-Temhīd fī usūli’l-fikh*, thk. Müfīd Muḥammed Ebū ‘Amşe (Cidde: Dārü’l-Medeni, 1985), 3/207; Muḥammed b. ‘Ali Şevkānī, *İrşādü’l-fuḥūl ilā taḥkīk’l-ḥaḥḳ min ‘ilmi’l-uşūl*, thk. Sāmī b. el-‘arabī (Riyād: Dārü’l-fādile, 2000), 2/1129.

¹⁰⁹ Suyūṭī, *el-İtkān*, 1/105.

¹¹⁰ Suyūṭī, *Lübābū’n-nükūl*, 165.

İkinci delil: İsrâ sûresi'nin ayetlerinin istisnasız hepsinin Mekki olduğu yönündeki görüşü aldığımızda tekrar görüşü için burada bir sebep bulunmaması mümkündür.

Âlûsî, "İbn Merdeveyh'in İbn 'Abbâs ve İbnü'z-Zübeyr'den tahrir ettiği üzere Mekki'dir. Bu şekilde olması da tamamıyla Cumhur'un görüşüdür"¹¹¹ demiştir.

Fîrûzabâdî ve Biķâî bu konuda icmâ nakletmişlerdir.¹¹²

2.4.2 Tercih

İki grubun delilleri karşılaştırıldıktan sonra araştırmacı nezdinde bu ayetin nüzulünün tekrarı görüşü tercih edilir. Bu da şu şekildedir:

İlk olarak; bu görüşte zahiren te'âruz halindeki sahih deliller arasında cem' bulunmaktadır. Nitekim bir usul kaidesinde de mukarrer olduğu üzere "iki delilin i'mâli ikisinden birinin ilgâ'sından evlâ'dır"¹¹³

İbn Hacer, "tariklerin sıhhati ve cem' [imkanın]'ın ortaya çıkması durumunda tercih'e meyledilmez"¹¹⁴ demiştir.

İkinci olarak; İbn Mes'ûd rivayetini tercih etmenin gereksinimlerinden biri de sahih bir rivayetin sebepsiz iskât edilmesidir. Nüzulün tekrarı görüşünün eşliğinden kaçış, ehl-i ilim tenkitçilerinden çoğunun sahih olarak kabul ettiği rivayetin iskatını teyit eder mi?¹¹⁵

İbn Kesîr bu görüşteki gelişigüzeğe işareten "kim ki bu sûre Medîne'de nâzil oldu deyip ondan Sübhâne sûresini istisna ederse onun görüşü tartışmalıdır" demiştir.¹¹⁶

Belki de burada şu ifadeler de eklenebilir: aynı şekilde kim 'bu ayet Mekte'de nâzil oldu' deyip Medîne'de nüzul etmesini reddederse bu kimsenin görüşü de tartışmalıdır. Sebebi de Buĥârî'deki İbn Mes'ûd rivayetinin delalet ettiği şeydir.

Burada tartışılması mümkün olan bir soruya cevap vermemiz gerekmektedir: Âlimler makbul rivayetler arasındaki tercihi, itimat edilen tercih vecihleri ışığında sıhhatin ziyadesiyle yapmaktadırlar. Biz neden burada İbn 'Abbâs rivayetinden daha sahih olan İbn Mes'ûd rivayetini öncelemiyoruz?

Cevap: Esbâb-ı nüzul rivayetleri arasındaki tercih'in hususiyeti bulunmaktadır,¹¹⁷ rivayetin senedini, sebab-i nüzul sigasını ve rivayeti çevreleyen şartları

¹¹¹ Âlûsî, *Ruĥû'l-me'ânî*, 15/2.

¹¹² Bk. Fîrûzabâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, 1/288; Ebü'l-Ĥasen Burĥânüddîn İbrâhim b. 'Umer b. Hasan Biķâî, *Meşâ'idü'n-nazar lil-işrâfi 'alâ makâşidi's-süver* (b.y.: y.y.,1987), 2/228.

¹¹³ Bu kaide için bk. Muĥammed b. İdris b. 'Abbâs Şafii, *er-Risâle* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, ts.), 34; Ebü Muĥammed Cemâleddîn 'Abdürrahîm b. el-Ĥasan İsnevî, *Nihâyetü's-sül fi şerhi Minhaci'l-vusul* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4/ 449-450; Ebü Muĥammed Cemâleddîn 'Abdürrahîm b. el-Ĥasan İsnevî, *et-Temhid fi tahrîci'l-füru' ale'l-usul* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 151.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/591.

¹¹⁵ Tirmizî'nin İbn 'Abbâs'tan rivayetidir. Bk. Tirmizî, "Tefsîr", 18. (no: 3140).

¹¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/562.

¹¹⁷ Bu hususiyetlerden biri de usulcüler, tercih ve tearuz bahislerinde tercihten evvel nesh'in imkanını zikrederler ve malum [olduğu üzere] nesh, esbâb-ı nüzüle dâhil değildir, çünkü [esbâb-ı nüzül] haberlerdir ve nesh [ise] hiçbir zaman haberler üzerine gelmez.

düşündüğümüz zaman Şaḥīḥayn'da bulunan nice rivayet vardır ki karşısında sahih rivayet bulunur ve Şaḥīḥayn rivayetinin haricindeki [rivayet], rivayeti kuşatan harici tercih sebepleri ve çevreleyen şartlar nedeniyle öne alınır.

Bahsettiğimiz ayeti incelediğimizde Tirmizî'nin İbn 'Abbās rivayetinin, sebab-i nüzul konusunda Buḥārî'nin İbn Mes'ūd rivayetinden daha açıklayıcı olduğunu görmekteyiz. İbn Mes'ūd rivayetinde sebep sigası[nda] ihtilaf bulunmaktadır. Rivayetlerden birinde: "O'na (s.a.s) vahyedildiğini anladım, yerimi aldım. Vahiy nazil olduğunda dedi ki: "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir."¹¹⁸

Bir başka rivayette ise "...O'na (s.a.s) vahyedildiğini zannettim. Dedi ki: 'Sana ruh hakkında soru sorarlar?'"¹¹⁹

Üçüncü rivayette [ise herhangi açıklayıcı bir bilgi bulunmadan] sadece rivayet yer almaktadır.¹²⁰

Böylece burada bu gibi durumlarda kişinin, nüzulün tekerrürüne [dair] karinelerin çoğalmış olduğunu iddia etmesi sebebiyle, tercih olunan hususları birbiri ile rekabete girmiş olarak buluruz. Bundan dolayı da Hafız İbn Hacer'in bu ayette nüzulün tekerrürü görüşüne hükmettiğini görüyoruz. O, "asıl olan nüzulün teker-rür etmemesidir"¹²¹ demektedir. Buḥārî'nin İbn Mes'ūd'dan yaptığı rivayet orta-da[dır]. Bu da ancak bir âlim için bu görüşü benimsemeye sevk edecek karine ve ölçüttür.

2.5. Rûm 1-4

الْمَغْلِبَتِ الرُّومِ ۚ فِي آدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَلَيِّهِمْ سَيَغْلِبُونَ ۚ فِي بَضْعِ سِنِينَ ۚ إِنَّ اللَّهَ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ ۚ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ۚ

*"Elif. Lām. Mīm. Rûmlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir."*¹²²

Âlūsî bu ayetlerin nüzulünün tekerrür ettiğini savunmaktadır. [Bu konu hakkındaki] sözlerinden bir kısmı "Hz. 'Ali (kerremallahü vecheh)¹²³, İbn 'Abbās, İbn 'Umer, Ebū Sa'īd el-Ḥüdrî, Hasan, Mu'âviye b. Kurre (r.a) ۚ الْمَغْلِبَتِ الرُّومِ ۚ ifadesini malum siga ile [مَغْلِبَةَ الرُّومِ] şeklinde ve devamındaki ۚ سَيَغْلِبُونَ ۚ ifadesini de meçhul siga ile [سَيَغْلِبُونَ] şeklinde okumuşlardır... İki kıraatin arasını, ayetin iki defa nüzul etme-

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bārī*, 8/401.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bārī*, 8/403.

¹²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bārī*, 8/292.

¹²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bārī*, 8/401.

¹²² er-Rûm 30/1.

¹²³ Ali b. Ebî Tâlib (r.a)'a "kerremallahü vecheh" ve "aleyhisselam" lafızlarının tahsis edilmesi Şia'nın bu konudaki aşırılıklarındandır. Lüzümlü bir iş değildir. Ancak uygun olan Hz. 'Ali ve diğer Sahabe-i Kirâm'dan zevât hakkında "radiyallahü anh" denilmesidir.

siyle -Cumhur'un kıraatine göre bir defa Mekke'de, bir defa da Tirmizî'nin rivayet ettiği ve Ebû Sa'îd'in de hasen kabul ettiği gibi Bedir gününde- bulmaktadır".¹²⁴

Âlûsî'nin sözünden anlaşıldı ki o, tekrar görüşünü iki kıraat arasındaki uyum ve yorumlamadan dolayı haklı görmüştür. Onun bu görüşü üzerine şu mülâhazalar[ın yapılması] mümkündür:

İlk olarak; bazı Sahabe'ye nisbet edilen bu kıraat mütevatir değildir ve mahlumdur ki müfessirlerin görüşleri arasındaki tercih kaidelerinde iki kıraatin şayet bir manaya hamledilmeleri imkan dahilindeyse mütevatir olması diğerlerine öncelenir.¹²⁵

İkinci olarak; [Âlûsî'nin] itimad ettiği rivayet Ebû Sa'îd el-Hüdrî'nin Tirmizî'de yer alan rivayetidir ki [bu] ayetlerin nüzulünün Bedir gününde nâzil olduğuna delalet etmektedir ve hükmü, nüzulünden geride kaldı şeklinde yorumlanmaları mümkündür. *Qur'ân-ı Kerîm'de buna örnek olarak "سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَيَوْلُونَ الدَّبِيرَ" "O topluluk yakında bozulacak ve onlar arkalarını dönüp kaçacaklardır"*¹²⁶ [ayeti gösterilebilir].

'Abdürrezzâk es-Şan'ânî'nin tefsirinde Ma'mer, O'nun da *Qatâde'den; Eyyüb'ün de 'İkrime'den [rivayet ettiğine göre] 'Umer (r.a) dedi ki: "سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَيَوْلُونَ الدَّبِيرَ" ayeti nâzil olduğunda dedim ki 'hangi topluluk bozulacak?'. Bedir günü olduğunda [Hz.] Peygamber (s.a.s)'i zırhını giyerken gördüm. O (s.a.s) "سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَيَوْلُونَ الدَّبِيرَ" [ayetini okuyordu]*.¹²⁷

'Umer b. *Haţţâb (r.a), bozulacak topluluktan bahseden Mekkî ayette işkâl buldu ancak Hz. Peygamber (s.a.s)'i Bedir gününde bu ayeti okurken gördüğünde işkâl gitmiş oldu.*

Üçüncü olarak; bazı müfessirler Rûm sûresinde hiçbir ayetin istisnası olmaksızın hepsinin Mekkî olduğunda icma nakletmişlerdir. Onlardan bazıları İbn Atiyye,¹²⁸ İbnü'l-Cevzî,¹²⁹ *Qurţûbî*¹³⁰ ve İbn 'Âşûr'dur.¹³¹

Zikrettiğimiz yorumlara binaen burada tekrar görüşüne gerek olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim inceleme ve tartışmadan sonra burada tekrarı savunanların delilleri, bir ihtilaf durumunda delil olarak gösterilemez.

Sonuç

Allah Teâla, beni bu araştırmayı tamamlamaya muvaffak kıldıktan sonra bir-

¹²⁴ Âlûsî, *Ruĥü'l-me'ânî*, 21/19.

¹²⁵ Bk. *Ĥarbî, Kavâidü't-terciĥ* (Riyâd: Dâru'l-Kâşım, 2008/1429), 1/104-105.

¹²⁶ el-Kamer 54/45.

¹²⁷ 'Abdürrezzâk es-Şan'ânî, Ebû Bekr 'Abdürrezzâk b. Hemmâh, *Tefsîrü'l-Kur'ân* (Riyâd : Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 2/259.

¹²⁸ Bk. İbn Atiyye, *el-Muĥarrerü'l-vecîz*, 7/5.

¹²⁹ Bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 6/286.

¹³⁰ Bk. Ebû 'Abdullâh Muĥammed b. Aĥmed b. Ebî Bekr *Qurţubi, el-Câmi'u li aĥkâmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2006), 16/99.

¹³¹ Bk. İbn 'Âşûr, *et-Taĥrîr ve't-Tenvîr*, 21/39.

takım önemli sonuç ve tavsiyeler çıkardım;

Sonuç Olarak

İlk olarak; nüzulün tekrarı söylemine ait dairenin daraltılması gerekmektedir; çünkü aslolan tekrâr'ın olmamasıdır. Ancak varlığına dair sahih deliller bulunduğu ve cem' veya tercih mümkün olmadığı takdirde kabul edilebilir. Bu durum araştırmacı nezdinde ağır basan orta [yollu] bir görüştür.

İkinci olarak; nüzulün tekrarı iddialarının çoğunluğu sebab-i nüzul rivayetlerinin te'addüdünde, te'aruz'unda veya -ayet olsun süre olsun- Mekkî ve Medenî ayetlerin sınırlandırılmasında ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü olarak; bu çalışma süresince gördüm ki nüzulün tekrarı meselesinde görüş belirtenlerin kusurları da bulunmaktadır; belki de en önemli nokta sebab-i nüzul rivayetlerinin cem' edilmesinde dikkatsiz davranılması, olumlu veya olumsuz görüşlerin ortaya çıkmasında kendini göstermiştir.

Dördüncü olarak; bazı kimselerin nüzulün tekrarını, sebab-i nüzul rivayetleri arasında bir uyumsuzluk bulunduğu sığınacak bir liman olarak görmesi bir hatadır.

Beşinci olarak; burada nüzulünün tekrar ettiği söylenen iki süre bulunmaktadır ki bunlar Fâtîha ve İhlâs süreleridir. Araştırma ve rivayetleri inceleme sonrasında [nüzulün] tekrarı görüşünün zayıflığı ortaya çıkmıştır.

Altıncı olarak; burada, ayet olarak hakkında nüzulünün tekrar ettiği söylenen beş yer bulunmaktadır. Araştırmacı, bunları rivayet ve dirayet açısından ayrıntılı bir şekilde müzakere etmiş ve bu yerlerden iki tanesinde tekrar görüşünün olduğu ortaya çıkmıştır. Geride kalan üç yere gelince ise araştırmacı, tekrar görüşünün delillerini çürütmek için ilim ehlinin yorumlarını zikretmiş ve bu [yerler] hakkındaki şüphe ve işkâlleri reddetmiştir.

Tavsiyeler

İlk olarak; araştırmacı için Tefsîr ve 'ulümü'l-Şur'ân araştırmalarının hadis ilmi ve kaideleri ile birlikte çalışılmasına zaruri [derecede] ihtiyaç vardır. Çünkü ehl-i hadis'in kaidelerinden uzak kalarak [yapılan çalışmalar] 'ulümü'l-Şur'ân'a dair titiz araştırmalar cümlesinden sayılmaz. Bu hakikati görmezden gelen her bir deneme yetersiz ve faydasız kalacaktır.

İkinci olarak; 'ulümü'l-Şur'ân meselelerinde kural koyma ve aslına dönme[ye yönelik çalışmalar yapılmasına] ve bu ilim hakkında kararlaştırılmış örnek ve kaidelerin bazısına müracaat zarureti [bulunmaktadır]. Çünkü hicri onuncu asırdan itibaren -yani Suyûtî'nin [yaşadığı] devir- [bu ilmin] konularında -sınırlı sayıdaki ferdi bir takım çalışma ve gayretler hariç- herhangi bir yeniliğe şahit olunmamıştır. Nitekim bu yol, zihinlerde ilimlerin sebat ve derinleşmesi için ideal yoldur. "birlik [sağlanmış] kanunlardaki dağınık meselelerin kayıt altına alınması korunması için daha dikkatli ve bu eylem için de daha yardımcıdır"¹³² diyen

¹³² Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b Bahadır b Abdullah Zerkeşi, *el-Mensûr fi'l-ğavâid* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve Ş-u'ûni'l-İslâmiyye, 1982), 1/65.

Zerkeşî'ye Allah rahmet etsin.

Üçüncü olarak; 'ulümü'l-*Qur'*ân meselelerindeki tartışmaların kongre, çalıştay veya atölye çalışmaları formatında karşılıklı konuşmalara dayalı ekip çalışması [gereklidir]. Çünkü ferdi birtakım gayretler belki destek bulacaktır ancak yaygınlığı sınırlı olacak ve çoğunlukla isteklere karşılık vermeye güç yetiremeyecektir.

Dördüncü olarak; 'ulümü'l-*Qur'*ân konularının araştırılmasında kaideleri açık bir yöntemin ortaya konulması önemlidir. Bu, bir açıdan istenilen neticelerin en kolay yolla elde edilmesi; bir başka açıdan da diğer ilimlerden bazılarının örnek olması için gereklidir.¹³³

Beşinci olarak; benim sesim de tıpkı dilbilimsel araştırma dergisi gibi *Qur'*ân araştırmalarına dair hakemli bir ihtisas dergisinin yayınlanması için çağrı yapan seslere eklenmiş oldu.

Belki de Riyâd'daki Muhammed b. Şu'ud Üniversitesi bünyesinde yer alan *Qur'*ân-ı Kerim'e dair Şu'ud ilmi cemiyeti veya Medîne-i Münnevver'e de [bulunan] el-Câmia el-İslâmî bünyesindeki *Qur'*ân-ı Kerim ve İslami araştırmalar külliyesi bu güzel çalışmayı üstlenmeye aday ilmi müesseselerin en önemlilerindedir.¹³⁴

Altıncı olarak; *Qur'*ân ve 'ulümü'l-*Qur'*ân'la ilgili tarafların bu iki alanla ilgili ıstılahları ihtiva eden bir sözlüğün yazılması ve bu ıstılahların anlamlarının [tam olarak] belirlenmesi için koordinasyon ve yardımlaşması gereklidir. Şüphe yok ki bu proje araştırmacılarından oluşan bir topluluğun yönetmesini gerektirmektedir.

Kaynakça

- 'Abbās, Faḍl Ḥasan. *İtkanü'l-burhan fî ulumî'l-Kur'ân*. 2 Cilt. 'Ammân: Dâru'n-nefâis, 2010.
- 'Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzî'l- Qur'ânî'l-Kerîm*. Beyrût: Dâru'l-Endelüs, 1959.
- 'Abdülazîz, Emîr. *Dirâsât fî 'ulümü'l- Qur'ân*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Abdülğaffâr, Seyyid Aḥmed. *Qadâyâ fî 'ulümü'l-*Qur'*ân teayyün alê fehmiḥ*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife el- Câmî'iyye, 2011.
- Aḥmed, Abdürrezzak Hüseyin. *el-Mekkî ve'l-Medenî fî'l-*Qur'*ânî'l-Kerîm*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İbn 'Affân, 1999.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebü 'Abdillâh Aḥmed b. Muḥammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Kâhire: Dâru'l-ḥadîs, 1995.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebü 'Abdillâh Aḥmed b. Muḥammed eş-Şeybânî. *Kitâbü's-sünne*. thk. Muḥammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî. B.y: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1996/1416.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebü 'Abdillâh Aḥmed b. Muḥammed eş-Şeybânî. *Kitâbü's-sünne*. Demmâm : Ramâdi li'n-Neşr, 1994.
- Âlûsî, Ebü's-şenâ Şehâbüddîn Maḥmûd b. Abdullâh b. Maḥmûd Muḥtâr. *Rühü'l-me'ânî fî*

¹³³İslami araştırmalarda bu alanda kaleme alınan eserlerden bazıları; Abdülvehhâb Ebü Süleyman-*Menhecü'l-baḥs fî'l-fikhi'l-İslâmî*; aynı müellif tarafından kaleme alınan *Menhecü'l-baḥs fî usulî'l-fikh*; Sosyal bilimler alanında ise Ḥasan es-Saâti-*Taşmîmü'l-buḥsî'l-İctimâ'iyye* [bulunmaktadır].

¹³⁴Bu söz, araştırmacının hazırlanması esnasında söylenmişti. Daha sonra *Qur'*ân araştırmaları konusunda hakemli birçok dergi yayımlandı. Bunlardan bazıları [şunlardır]: *Qur'*ân araştırmalarına dair *Mecelle Ma'hedü'l-İmâm eş-Şâtîbî*, Cidde'deki İmâm-ı Şâtîbi Enstitüsü'ndeki *Qur'*ânî bilgi ve araştırmalar merkezi tarafından yayımlandı ve Cidde şehrindeki *Qur'*ân-ı Kerim hafızlığı [yapılan] hayır kuruumu akademisinden de sorumludur. Suud ilmi cemiyeti tarafından *Qur'*ân ve 'ulümü'l-*Qur'*ân'a dair *Mecelletü'd-dirasati'l-*Qur'*ânîyye*; el-Melik Fehd mushaf-ı şerif matbaası tarafından basılan *Mecelletü'l-buhûs ve'd-dirasati'l-*Qur'*ânîyye* [bulunmaktadır].

- tefsiri'l-Kur'ani'l- 'azim ve's-Seb'i'l-Mesani*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Baṭalyûsî, İbn Seyyid. *el-İnşâf fi't-Tenbîh 'ale'l-meânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâfû beyne'l-müslimîne fi ârâihim ve mezâhibihim ve i'tikâdâtihim*. thk. Muḥammed Rıdṽân ed-Dâye. Dımaşq: Dâru'l-Fıkr, 2003.
- Beyḥakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Hüseyn b. 'Ali. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Ebû Ḥacer Muḥammed Zağlûl. 9 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Beyḥakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Hüseyn b. 'Ali. *el-Esma' ve's-sıfat*. B.y.: Mektebetü's-süvedâ, 1984.
- Beyḥakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Hüseyn b. 'Ali. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü aḥvâli şâhibi's-şerü'a*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988.
- Bezzâr, Ebû Bekr Aḥmed b. Amr b. Abdü'l-ḥâlik el-Başrî. *el-Baḥrû'z-zehâr= Müsnedü'l-bezzâr*. 15 Cilt. Beyrut - Medine: Müessesetü 'ulûmi'l-Kur'an - Mektebetü'l-'ulûm ve'l-ḥikem, ts.
- Biḳâî, Ebû'l-Ḥasen Burḥânüddîn İbrâhim b. 'Umer b. Hasan. *Nazmü'd-dürer fi (min) tenâsübi'l-ây[âti] ve's-süver*. 22 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, ts.
- Biḳâî, Ebû'l-Ḥasen Burḥânüddîn İbrâhim b. 'Umer b. Hasan. *Nazmü'd-dürer fi (min) tenâsübi'l-ây[âti] ve's-süver*. 22 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, ts.
- Biḳâî, Ebû'l-Ḥasen Burḥânüddîn İbrâhim b. 'Umer b. Hasan. *Meşâ'idü'n-naẓar lil-işrâfi 'alâ maḳâsidi's-süver*. 3 Cilt, 1987.
- Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm Cu'fî. *Şaḥihü'l-Buḥârî*. Beyrut: Dâru ibn Kesîr, 2002.
- Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm Cu'fî. *et-Târiḫü'l-kebir*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Cedî, 'Abdullâh Yusuf. *el-Mukaddimâtü'l-Esâsiyye fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Britanya: Merkezü'l-Bühûs el-İslâmiyye, 2000.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Ḥammâd Cevherî. *es-Şihâḥ*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1990.
- Cezâirî, Tâhir. *et-Tibyân fi ba'di'l-mesâili'l-müte'allikati bi'l-Kur'an*. Haleb: Mektebetü'l-Maṭbû'ati'l-İslâmiyye, ts.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muḥammed b. 'Ali b. Aḥmed. *Ṭabaḳâtü'l-müfessirin*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Dihlevî, Aḥmed b. 'Abdirraḥîm (Şâh Velıyyullâh). *el-Fevzü'l-kebir fi usüli't-tefsir*. Dımaşq: Maṭbaatü'l-ğavsânî, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî. *el-Merâsil*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Endelûsî, Ebû Ḥayyân Muḥammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân. *Tefsirü'l-Baḥri'l-muḥit*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1993.
- Ebû Şehbe, Muḥammed b. Muḥammed. *el-Medḥal li-dirâseti'l-Kur'ani'l-kerim*. Riyâd: Dâru'l-Livâ, 1987.
- Ebü's-Şeyḥ, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muḥammed b. Ca'fer b. Ḥayyân Ensârî İşfahânî. *Kitabü'l-Azame*. 5 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Âşime, 1998.
- Elbânî, Muḥammed Nâsırüddîn. *Silsiletü'l-eḫâdisi's-şâhiḥa*. 4 Cilt. Dımaşq: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979.
- Elbânî, Muḥammed Nâsırüddîn. *Süneni't-Tirmizî*. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-meârif, 2000.
- Enîs, İbrahim. *el-Mu'cemü'l-vaşit*. B.y.; Mektebetü's-Şurûk ed-Duvelıyye, 2004.
- Fîrüzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdü'd-dîn Muḥammed b. Ya'kûb b. Muḥammed. *Beşâiru zevi't-temyiz fi leṭâifi'l-Kitâbi'l-'aziz*. 6 Cilt. Beyrut : el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazzâlî, Muḥammed. *Nazarât fi'l-Kur'an*. B.y.: Nehḫatü Mışr, 2005.
- Ḥarbî, Hüseyin b. 'Ali. *Kavaidü't-terciḥ inde'l-müfessirin: Dirase nazariyye tatbikiyye*. 2 Cilt. Riyâd: Dârü'l-ḳasım, 2008.
- Hazîm, Ḥaydar Sa'îd. *Ulûmü'l-Kur'an beyne'l-Burḥân ve'l-İtkân: dirâse muḳârene*. Medîne: Mektebetu Dari'z-Zamân, 1420.
- Heysemî, Nürüddîn 'Alî b. Ebûbekir. *Keşfü'l-esrâr 'an zevâidi'l-Bezzâr*. 4 Cilt. Beyrut: Marife 20/2 (2020): 933-960

- Müessesetü'r-Risâle, 1979.
- Heysemî, Nürüddîn 'Ali b. Ebübekir. *Mecma'ü'z-zevâid ve menba'ül-fevâid*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, ts.
- Hümejdân, 'Isâm ibn 'AbdilMuhsîn. "Esbâbü'n-nuzul ve eserühâ fi't-tefsîr". Riyâd: Câmîatü Muḥammed b. Su'ud el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- İbn 'Abdilber, Ebü 'Umer Cemalü'd-dîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed Kurtübî. *Câmi'ü beyâni'l-'ilm ve faḍlihî ve mâ yenbaḡî fi rivâyetihî ve hamlihî*. B.y.: Dâru ibn Cevzî, ts.
- İbn 'Abdilber, Ebü 'Umer Cemalü'd-dîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed Kurtübî. *et-Temhîd fi'l-muvatta'a mine'l-me'ânî ve'l-esânid*. 26 Cilt. B.y.: y.y., ts.
- İbn 'Adiyy, Ebü Aḥmed 'Abdullâh b. Adî el-Cürçânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- İbnü'l-'Arabî, Ebü Bekr Muḥammed b. 'Abdillâh. *Ahkâmü'l-Ḳur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- İbn 'Âşûr, Muḥammed Ṭâhir b. Muḥammed b. Muḥammed et-Tunusî. *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn 'Aṭiyye, Ebü Muḥammed Abdülhak b. Ğâlib. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*. 8 Cilt. b.y.: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- İbn Balbân, Ebü'l-Ḥasan 'Alâüddîn 'Ali b. Balabân b. 'Abdillâh. *el-İhsân bi-tertîbi Şahihi İbn Hibbân*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥammed Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muḥammed b. Muḥammed. *Gâyetü'n-nihâye fî ṭabakâti'l-Ḳurrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2006.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Naşrullâh b. Muḥammed b. Muḥammed. *el-Meseli's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâir*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru Nehḍati Mısr, ts.
- İbn Dureys, Ebü 'Abdillâh Muḥammed b. Eyyüb el-Becelî. *Feḍâilü'l-Ḳur'ân vemâ unzile mine'l-Ḳur'ân bi-Mekke vemâ unzile bi'l-Medîne*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1988.
- İbn Ḥacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed. *Fethü'l-bari bi-şerhi Sahihi'l-Buhari*. 13 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1987.
- İbn Ḥacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed. *el-İşâbe fî temyizi's-şahâbe*. B.y.: Merkezü Ḥicr li'l-buhûs ve'd-dirâsât el-'arabiyye ve'l-islâmiyye, 1917.
- İbn Ḥacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed. *el-İşâbe fî temyizi's-şahâbe*. B.y.: Merkezü Ḥicr li'l-buhûs ve'd-dirâsât el-'arabiyye ve'l-islâmiyye, ts.
- İbn Ḥacer, Şihâbüddin Ebü'l-Fazl Aḥmed b. Alî İbn Hacer. *el-'Ucâb fî beyâni'l-esbâb*. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbn'l-Cevzî, 1997.
- İbn Ḥâleveyh, Ebü 'Abdillâh el-Ḥüseyn İbn Aḥmed. *İ'rabü'l-Ḳıraeti's-seb'a ve 'ilelihâ*. Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 1992.
- İbn Hüzeyme, Ebü Bekr Muḥammed b. İshâk b. Hüzeyme es-Sülemî. *Kitâbü't-tevhid ve isbatu sıfatü'r-rab azze ve celle*. Riyâd: Dârü'r-Reşid, 1988.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ 'İmâdü'd-dîn İsmâil b. 'Umer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. Cize: Ḥicr li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ 'İmâdü'd-dîn İsmâil b. 'Umer. *Tefsirü'l-Ḳur'âni'l-azîm*. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ 'İmâdü'd-dîn İsmâil b. 'Umer. *Feḍâilü'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1416.
- İbn Kuteybe, Ebü Muḥammed 'Abdu'l-lâh b. Müslim b. Kuteybe Dineverî. *Te'vilü müşkili'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-'Arabi, 1973.
- İbn Mâlik, Cemâlüddin Ebü 'Abdillâh M. b. Abdill en-Naḥvî et-Tâi. *Metnü Elfiyye*. Kuveyt: y.y., 1320.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-'Abbâs Taḳıyyüddin Aḥmed b. 'Abdülhalim. *Ref'u'l-melâm 'ani'l-eimmeti'l-a'lâm*. B.y.: el-Mektebetü'l-Mekkîyye, 1396.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-'Abbâs Taḳıyyüddin Aḥmed b. 'Abdülhalim. *Mecmûu'l-fetâvâ*. 37 Cilt. B.y.: er-Riâsetü'l-Âmme li Şuûni el Haremeyni's-Şerifeyn, 2004.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Taḳıyyüddin Aḥmed b. Abdülhalim. *Minḥâcü's-sünneti'n-Marife 20/2 (2020): 933-960*

- nebeviyye. Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muḥammed b. Su'ud el-İslâmiyye, 1986.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-'Abbâs Taḳıyyüddîn Aḫmed b. 'Abdülhalim. *Mukaddime fi usuli't-Tefsîr*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1994.
- İbnü'l-Ḳayyim el-Cevziyye, Ebü 'Abdullâh Şemseddîn Muḥammed. *er-Rûḫ*. Ḳâhire: Dâru ibn Teymiyye, 1406.
- İbnü'l-Ḳayyim el-Cevziyye, Ebü 'Abdullâh Şemseddîn Muḥammed. *Zâdü'l-me'âd fi hedyi ḥayri'l-'ibâd*. 6 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Rişâle, 1981.
- İbnü'n-Naḳîb, Ebü Abdullah Cemaleddin Muhammed b Süleyman b Hasan el-Makdisi el-Belhi el-Hanefi İbnü'n-Nakib. *Mukaddime tefsiri İbnü'n-Naḳîb*. Ḳâhire: Mektebetü'l-Hanci, 1995.
- İsnevî, Ebü Muḥammed Cemâleddîn 'Abdürrahîm b. el-Ḥasan. *et-Temhid fi taḥrici'l-füru' ale'l-usul*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İsnevî, Ebü Muḥammed Cemâleddîn 'Abdürrahîm b. el-Ḥasan. *Nihâyetü's-sül fi şerhi Minhaci'l-vusul*. 4 Cilt. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Ḳar'âvi, Süleymân. *Mustalahâtü 'ulümü'l-Ḳur'ân*. b.y.: y.y., ts.
- Ḳârî, Abdül'azîz b. 'Abdifettâh. -, *Ḥadisü'l-aḫrufi's-seb'ati dirâse li-isnâdihî ve metnihî ve ihtilâfi'l-'ulemâi fi ma'nâhü ve şilatihî bi'l- kırâati'l- Ḳur'âniyye*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2002.
- Ḳâsimî, Cemâlüddin Muḥammed b. Muḥammed Sa'îd Cemâleddîn. *Tefsîrü'l-Ḳâsimî =Meḥâsinü't-te'vil*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1957.
- Ḳaşallânî, Ebü'l-'Abbâs Şehabeddin Aḫmed b. Muḥammed. *el-Mevâhibü'l-ledüniyye bi'l-minaḫi'l-Muḥammediyye*. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2004.
- Ḳattân, Mennâ el-. *Mebâhis fi 'ulümü'l-Ḳur'ân*. Ḳâhire: Mektebetü vehbe, ts.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattab Mahfuz b Ahmed b Hasan el-Hanbeli. *et-Temhid fi usüli'l-fıḫh*. 4 Cilt. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1985.
- Ḳurtubi, Ebü 'Abdullâh Muḥammed b. Aḫmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u li aḫkâmi'l-Ḳur'ân*. 14 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2006.
- Ma'ruf, Beşşar Avvad. *Tahriru Takribi't-Tehzib li'l-Hafız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Makdisi, Ebü'l-Ḳâsim Şehabeddin Abdurrahman Ebü Şame el-. *Nürü'l-Mesrâ fi Tefsiri Âyeti'l-İsrâ'*. Riyâd: Mektebetü'l-Ma'arif, 1985.
- Manşür, Muḥammed Ḥâlid. *Tenḳihu'l-vasit fi l'İmi't-Tecvid*. 'Ammân: Dârü'l-Menâhic, 1421.
- Müslim, Ebü'l-Ḥüseyn el-Ḳuşeyri en-Nişâbüri Müslim b. el-Ḥaccâc. *Şaḫîḫ-i Müslim*. Ḳâhire: Dâru İḫyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1955.
- Nemr, 'Abdülmün'im. *Ulümü'l-Ḳur'âni'l-Ḳerîm*. Ḳâhire - Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Mıṣri - Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye - Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1983.
- Nesâi, Ebü 'Abdirrahmân Aḫmed b. 'Ali b. Şu'ayb. *Sünenü'l-kübrâ*. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Nesâi, Ebü 'Abdirrahmân Aḫmed b. 'Ali b. Şu'ayb. *Tefsîrü'n-Nesâi*. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, 1990.
- Nişâbüri, Ebü 'Abdillah İbnü'l-Beyyi' Muḥammed Ḥakîm. *el-Müstedrek ale's- Şaḫîḫayn*. 5 Cilt. Ḥaydarâbad: Dârü'l-Ḥaremeyn li't-ṭibâa ve'n-neşr, 1997.
- Nişâbüri, Ebü 'Abdillah İbnü'l-Beyyi' Muḥammed Ḥakîm. *el-Müstedrek ale's-Şaḫîḫayn [ve bizeylihî et-telḫis li'l-hâfız e z-zehebî]*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü'l-ma'rife, ts.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabîyyeti'l-muâsıra*. 3 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- İṭr, Nürettin. *Ulümü'l-Ḳur'âni'l-Ḳerîm*. Ḳâhire: Dârü'l-Besâir, 2012.
- Râzî, Fahrüddîn b. Diyâüddîn 'Umer. *Tefsîrü'l-Faḫr er-Râzî*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Reşid Rıdâ, Muḥammed. *Tefsîru'l- Ḳur'âni'l-Ḥakîm*. 12 Cilt. Ḳâhire: y.y., ts.
- Sa'leb, Ebü 'Umer Muḥammed b. Abdülvâhid Gulâm. *Yâkütetü's- şırât fi tefsiri ğaribi'l-Ḳur'ân*. Ḳâhire: Mektebetü'l-'Ulüm ve'l- Ḥikem, 2002.
- Sa'leb, Ebü 'Umer Muḥammed b. Abdülvâhid Gulâm. *Yâkütetü's- şırât fi tefsiri ğaribi'l-Ḳur'ân*. Ḳâhire: Mektebetü'l-'Ulüm ve'l- Ḥikem, 2002.
- Şâlih, Şubḫî es-. *Mebâhis fi 'ulümü'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1977.

- Şan'ânî, Ebû Bekr 'Abdürrezzâk b. Hemmâh 'Abdürrezzâk. *Tefsîrül-Ḳur'ân*. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasan Alemüddin Ali b Muhammed b Abdüssamed. *Cemâlül-Ḳurrâ ve kemâlül-İkrâ*. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987.
- Suyûtî, Ebü'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *et-Taḥbîr fî 'ilmi't-Tefsîr*. Riyâd: Dâru'l-Ülüm, 1402.
- Suyûtî, Ebü'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulümi'l-Ḳur'ân*. Dımaşq: Dâru İbn Keşîr, 1987.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Lübübü'n-nükül fî esbâbi'n-nüzul*. Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sikâfiyye, 2002.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensür fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2011.
- Şafîi, Muḥammed b. İdris b. 'Abbâs. *er-Risâle*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, ts.
- Şâtîbî, Ebü İshak İbrâhim b Musa b Muhammed el-Gırnati. *el-Muvâfakât fî usûli's-şer'â*. B.y.: y.y., ts.
- Şâyî', Muḥammed. *Nuzülül-Ḳur'âni'l-Ḳerîm*. Riyâd: y.y., ts.
- Şenḳitî, Muḥammedül-Emin. *Eḍvâül-beyân fî İdâhi'l-Ḳur'âni bi'l-Ḳur'ân*. Mekke: Dâru 'âlemi'l-fevâid, ts.
- Şevkānî, Muḥammed b. 'Ali. *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ taḥkiki'l-haḳḳ min 'ilmi'l-uşûl*. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'l-fadile, 2000.
- Özen, Şükrü. "Te'âruz ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/208-211, İstanbul: TDV Yay, 2011.
- Ṭaberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b Ahmed b Eyyûb. *el-Mu'cemül-kebir*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, 1984.
- Ṭaberî, Ebü Cafer İbn Cerir Muḥammed b. Cerir b. Yezid. *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. 26 Cilt. Ḳâhire: Hecl li tibaati'n-Neşr, 2001.
- Ṭahâvî, Ebü Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1994.
- Ṭayyâr, Müsâid b. Süleymân et-. *Fusûl fi usûli't-tefsîr*. Dammâm: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1420.
- Tirmîzî, Ebü 'İsa Muḥammed b. 'İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmiü's- şaḥîḥ*. B.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Vâdii, Ebü 'Abd'rrahmân Mukbil b. Hadî. *es-Şahihül-Müsned min delâilî'n-nübüvve*. b.y.: Mektebetü san'â el-eseriyye, 2004.
- Vâhidî, Ebü'l-Ḥasan "Ali b. Aḥmed b. Muḥammed en-Nişâbüri. *Esbâbü'n-nüzül*. Demmâ: Dâru'l-İslâh, 1412.
- Zafzâf, Muḥammed. *et-Ta'rîf bi'l-Ḳur'ân ve'l-ḥadiş*. Beyrût: el-Mektebetü'l-'ilmiyye, ts.
- Zehabî, Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Usmân. *Mizânü'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, ts.
- Zehabî, Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Usmân. *Târîḥül-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. 53 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1988.
- Zehabî, Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Usmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zencânî, Ebü'l-Menakıb Şehabeddin Mahmûd b Ahmed b Mahmûd. *Taḥricü'l-fürü 'ale'l-usûl*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muḥammed b. 'Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulümi'l-Ḳur'ân*. Ḳâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1984.
- Zerkeşî, Ebü Abdullah Bedreddin Muhammed b Bahadır b Abdullah. *el-Mensür fi'l-ḳavâid*. 3 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şu'uni'l-İslâmiyye, 1982.
- Zürkānî, Muḥammed Abdül'azîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulümi'l-Ḳur'ân*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1995.